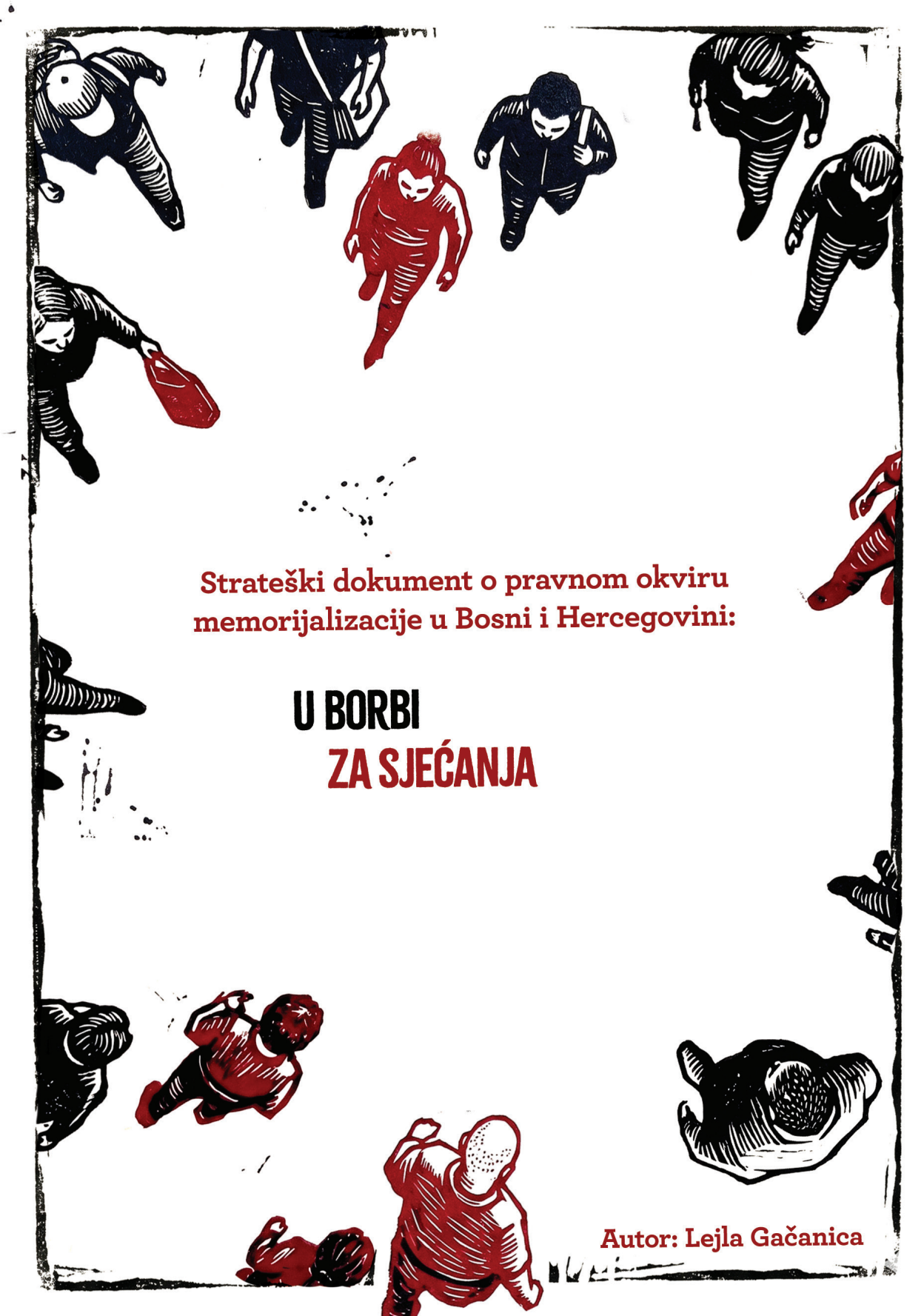

A stylized, high-contrast illustration in black and red ink. It depicts several figures in various poses, some appearing to be in motion or falling. The figures are rendered with thick, expressive lines and are scattered around the central text area. The overall style is reminiscent of mid-20th-century political posters or propaganda art.

Strateški dokument o pravnom okviru
memorijalizacije u Bosni i Hercegovini:

**U BORBI
ZA SJEĆANJA**

Autor: Lejla Gačanica

ISBN 978-9926-9132-4-3

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu

Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod

ID brojem 69757958

Autor: Lejla Gačanica

**Strateški dokument o pravnom okviru
memorijalizacije u Bosni i Hercegovini**

U BORBI ZA SJEĆANJA

Sarajevo, 2026

IMPRESSUM

Autor:

Lejla Gačanica

Urednik:

Denis Džidić

Zlatan Hajlovac

Projekt menadžeri/ce:

Zlatan Hajlovac

Mersiha Jaskić

Lektura:

Amila Žunić

Recenzent:

Dr. Midhat Izmirlija

Dizajn i DTP:

Dino Hujić

Izdavač:

Balkanska istraživačka mreža, BIRN

Za izdavača:

Denis Džidić

Sarajevo

2025

Sadržaj:

Lista skraćenica	6
Uvod	7
O strateškom dokumentu	9
Pregled pravnog okvira	11
Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini	12
Ustav i međunarodne konvencije	12
2.3. Zakon o nestalim osobama	14
2.4. Zakon o spomenicima i spomen-obilježjima oslobodilačkih ratova Republike Srpske	15
2.6. Zakon o spomenicima i simbolima Brčko distrikta	17
2.7. Lokalna samouprava	18
2.5. Strategija za tranzicijsku pravdu (neusvojeni dokument iz 2016.)	19
Primjeri inicijativa u lokalnim zajednicama	20
Brčko: dolina spomenika	20
Spomen-ploča na ulazu u Zanatski centar u Brčkom	23
Sarajevo: Selektivna politika sjećanja	25
Spomen-obilježje Kazani	27
Spomenik civilnim žrtvama rata u Sarajevu (Civilne žrtve zločina opsade Sarajeva 1992-1996)	31
Srebrenica: Nesmirena sjećanja	33
Obilježavanje mjesta masovnih grobnica	33
Prijedor: Tišina umjesto sjećanja	35
Spomenik ubijenoj djeci Prijedora	36
Mostar: Zatiranje prošlosti	38
Muzej prve pješачke gardijske pukovnije Oružanih snaga BiH	39
Sjećanje na žene u ratu i izgradnji društva u Bosni i Hercegovini	42
Mir sa ženskim licem	42
Spomenik žrtvama ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini	49
Zaključak	51
Preporuke	52
Literatura	54

Lista skraćénica

BD

Brčko distrikt

BiH

Bosna i Hercegovina

BIRN

Balkan Investigative Reporting Network

EU

Evropska unija

FBiH

Federacija Bosne i Hercegovine

HVO

Hrvatsko vijeće obrane

JNA

Jugoslovenska narodna armija

MKSJ

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

OS BiH

Oružane snage Bosne i Hercegovine

RS

Republika Srpska

UDIK

Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije

UN

Ujedinjene nacije

Uvod

Važnost sjećanja za konstrukciju identiteta i kreiranje kolektivnog identiteta je ključna. Nakon teških kršenja ljudskih prava, tranzicija ka miru nužno uključuje sjećanje, odnosno verzije prošlosti koje omogućuju pojedincima i zajednicama razumijevanje i prevazilaženje trauma, umjesto njihovog potiskivanja. Sjećanje se odnosi na načine na koje ljudi konstruiraju smisao ili značenje prošlosti i kako povezuju tu prošlost sa svojom sadašnjošću u činu sjećanja. U suočavanju s delikatnom ravnotežom zaborava i pamćenja, na većinu zajednica u postkonfliktnim situacijama utječu brojni faktori: pravni i politički, kulturni, tradicijski. Zavisno od kulturnih i drugih metoda podsjećanja ljudi na prošlost, obilježavanje sjećanja se u velikoj mjeri oslanja na dokumentarne dokaze. Naravno, šira populacija mora shvatiti intervenciju kao legitimnu i nepristrasnu. Za procese javnog pamćenja, to znači da proces sjećanja i odavanja počasti nije samo pravda pobjednika, već promišljen proces razmišljanja o prošlosti. Drugo, sve političke odluke ili ishodi moraju biti predmet istinske konsultacije sa onima koji su najviše pogođeni nasiljem, odnosno preživjeli moraju biti direktno uključeni u raspravu o tome šta i kako treba zapamtiti, a memorijalizaciju treba pratiti niz drugih inicijativa usmjerenih na promicanje vladavine prava.¹

Osnovna pretpostavka tranzicione pravde je da se zločini iz prošlosti – počinjeni tokom oružanog sukoba ili od strane represivnog režima – moraju adekvatno rješavati kako bi se izgradilo demokratsko, pluralističko, inkluzivno

i mirno društvo. Priznanje ratnih zločina i masovnih kršenja ljudskih prava je od suštinskog značaja za vraćanje dostojanstva žrtvama, omogućavajući društvu da povрати povjerenje i pokreće proces pomirenja koji na odgovarajući način dopunjuje krivično gonjenje i izricanje kazne počiniocima i dodjelu reparacija žrtvama. Neprepoznavanje i kažnjavanje zločina i kršenja koja su se dogodila vodi poricanju i produžava i legitimizira nasilje. Pristup koji treba zauzeti prema takvim zločinima zasniiva se na stubovima tranzicione pravde: bez sjećanja na prošlost, ne može postojati pravo na istinu, pravdu, reparaciju ili garancije da se neće ponoviti. Iz tog razloga, procesi sjećanja u vezi s teškim kršenjima ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava predstavljaju peti stub tranzicione pravde. To je i samostalan i međusektorski stup, jer doprinosi implementaciji ostala četiri stupa i vitalno je sredstvo za omogućavanje društvima da izađu iz kruga mržnje i sukoba i počnu poduzeti određene korake ka izgradnji kulture mira.²

Važno je istaknuti da memorijalizacija podržava garanciju neponavljanja, jer mjesta sjećanja i drugi oblici komemoracije služe kao stalni podsjetnici na zločine iz prošlosti i potrebu da se spriječi njihovo ponavljanje. Memorijali stoga igraju ključnu ulogu u reparacijama, koje nisu samo materijalne već i simbolične, kao što su mjesta sjećanja i preimenovanje značajnih lokacija vezanih za sukob ili rat.

Međutim, praksa u BiH pokazuje da "savremene bosanskohercegovačke uspostavljene prakse sjećanja rezultat su raspada jugoslavenske zajednice, teškog rata, podijeljenih sjećanja, monootničkog, isključivog i veoma često

1 Naidu, E. *From Memory to action: A Toolkit for Memorialization in Post-Conflict Societies*. <https://www.sitesofconscience.org/wp-content/uploads/2016/08/From-Memory-to-Action-A-Post-Conflict-Memorialization-Toolkit.pdf>.

2 United Nations. *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence*. 2020., <https://docs.un.org/en/A/HRC/45/45>.

militarističkog narativa. Vrijednosni sistem zasnovan na nacionalnim paradigmatama u posljednjih dvadeset i više godina u BiH proizvodi stalne sukobe sjećanja, a spomenici kao medij služe za obilježavanje svoje historije, svoje nacionalne teritorije i homogeniziranje“.³

Memorijalizaciju u BiH obilježava nepostojanje jedinstvenog, sistemskog, organiziranog državnog nastojanja u obilježavanju sjećanja. Dijelom jer ne postoji odgovor na pitanje šta će se obilježavati, gdje i na koji način. Rascjepkanost u izgradnji spomenika, te organizaciji komemoracija reflektira “rat sjećanja” koji imamo u BiH – sukobljene interpretacije prošlosti, u kojima su žrtve i njihove potrebe zanemarene i marginalizirane. Pored toga, ne postoji jasna i jedinstvena legislativa o izgradnji spomenika kojima se obilježava rat u Bosni i Hercegovini od 1992-1995. godine. Naime, osnovu za podizanje memorijala u BiH čine prvenstveno entitetski i kantonalni zakoni, kao i zakon Brčko distrikta o prostornom planiranju i korištenju zemljišta. Saglasnost za podizanje spomenika najčešće daju urbanističke službe lokalnih samouprava. Međutim, ova zakonska regulativa ne utvrđuje relevantne kriterije i standarde za podizanje memorijala u smislu tranzicijske pravde.⁴ Jediní memorijal ustanovljen državnim zakonom i s jasnim ciljem “da se stvori dostojanstveno mjesto za ukop osoba koje su preminule usljed događaja u Srebrenici”, odlukom visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu iz 2000. godine, jeste Memorijalni centar Srebrenica – Potočari, Spomen-obilježje i mezarje za žrtve

genocida iz 1995. godine.

Imajući u vidu jednostranost, suko-bljenost i tišine u zvaničnim narativima o prošlosti, uključujući i njihovu materijalizaciju kroz različite memorijale, neophodno je insistirati na upotrebi utvrđenih činjenica (presude domaćih i međunarodnih sudova, rezolucije) u javnom prostoru. Način na koji promišljamo o materijalizaciji sjećanja treba biti utemeljen na razumijevanju da su žrtve, bez obzira na njihovo porijeklo, prepoznate, i da je zločin, bez obzira na to gdje je počinjen - prihvaćen, shvaćen i da se smatra pogrešnim.⁵

.....

5 Gačanica, L. i Finkeldey, C. Nazivanje ratnih zločina pravim imenom: Pravna regulacija zabrane negiranja (poricanja), minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja genocida, holokausta, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina. forumZFD i TRIAL International, 2019., https://dwp-balkan.org/wp-content/uploads/2022/05/Nazivanje-ratnih-zlocina-pravim-imenom_0.pdf

.....

3 Čusto, A. Šta su nama spomenici? Nomad, 2020., <https://nomad.ba/custo-sta-su-nama-spomenici>.

4 Gačanica, L. Reparacije u Bosni i Hercegovini: pravda koja (ne) dolazi. Balkanska istraživačka mreža Bosne i Hercegovine (BIRN BiH), 2024., https://tranzicijskapravda.detektor.ba/wp-content/uploads/2024/08/Reparacije_final.pdf.

O strateškom dokumentu

Kao vid borbe protiv negatorskih i revizionističkih narativa prisutnih u Bosni i Hercegovini (BiH), projekat "Virtual Memories" ima za cilj uspostavljanje mobilne platforme (aplikacije) za širenje znanja o ratnim zločinima od 1992. do 1995. godine u BiH, s fokusom na civilne žrtve. Kroz istraživanje, mapiranje, izvještavanje i zagovaranje, cilj je doprinijeti razumijevanju javnosti o mehanizmima tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini u vezi kulture sjećanja i uključivanja javnih institucija u adekvatno obilježavanje lokaliteta ratnih zločina. Izrada strateškog dokumenta koji za fokus ima prikaz pravnog okvira memorijalizacije u Bosni i Hercegovini je sastavni dio ovog projekta. Ovaj strateški dokument sadrži informacije o zakonima, primjere pet lokalnih zajednica, te preporuke za rješavanje pravnih izazova u procesima memorijalizacije. Dokument će služiti za daljnju implementaciju projekta "Virtual Memories", udruženjima i pojedincima/kama uključenim u procese tranzicijske pravde, i za informisanje javnosti o pravnom okviru memorijalizacije u BiH.

Metodologija korištena za izradu ovog dokumenta je uključivala sljedeće metode:

- Desk research: pregled dostupne literature u oblasti memorijalizacije u BiH, te pregled postojećeg zakonskog okvira.
- Pravni metod: predmet istraživanja predstavljati pravni okvir države BiH, entiteta Republike Srpske i Federacije BiH i Brčko distrikta BiH, kao i međunarodne preporuke i instrumenti koji se dotiču ove teme, kroz logičko i jezičko povezivanje i

tumačenje normi i odluka.

- Sociološki metod će se koristiti kako bi se memorijalizacija ogledala kroz društvene procese i pojave.
- Sastanci s predstavnicima/cama porodica žrtava i drugih srodnih udruženja u pet lokalnih zajednica u Bosni i Hercegovini.

Ovo istraživanje nije obuhvatalo detaljnu analizu svih memorijalnih inicijativa/praksi u BiH. U tom smislu koristit će se uzorak, a nalazi koji budu dobijeni će biti tumačeni kao sugestivni za cjelokupni kontekst.

S ciljem razumijevanja fokusa ovog strateškog dokumenta, nužno je definirati nekoliko pojmova unutar kojih se istraživački i analitički postupak odvija. Prije svega, memorijalizacija te mjesta sjećanja.

Memorijalizacija u užem smislu predstavlja proces stvaranja javnih memorijala – spomenika. U širem smislu, memorijalizacija obuhvata sve aktivnosti koje teže čuvanju sjećanja na prošlost.⁶ Memorijalizacija se odnosi na niz procesa i oblika kolektivnog sjećanja. Memorijali, muzeji, spomenici i druga mjesta sjećanja predstavljaju važna mjesta na kojima se može suočiti s prošlošću. Memorijalizacija se odnosi na procese kroz koje je sjećanje ovjekovječeno.

Ova analiza koristi termin "mjesta sjećanja" kao termin koji je širi i obuhvatniji u odnosu na termin "mjesta stradanja", u odnosu na prostor koji se obilježava. Teorijski, prema Pierre Nora, mjesta sjećanja (pamćenja) ili lieux de mémoire su različita simbolička mjesta ili kulturni izrazi kolektivnog sjećanja, naprimjer – spomenici,

⁶ Pojmovnik. Kulture sećanja u dijalogu. <https://www.kulturesecanja.org/pojmovnik/#:~:text=Memorijalizacija%20u%20u%C5%BEem%20smislu%20predstavlja%20proces%20stvaranja%20javnih,sve%20aktivnosti%20koje%20te%C5%BEe%20%C4%8Duvanju%20se%C4%87anja%20na%20pro%C5%A1lost>.

komemorativne ceremonije, odnosno ona mjesta gdje se "pamćenje kristalizira i izlučuje"; mjesta gdje se iscrpljen kapital kolektivnog pamćenja sažima i izražava. Nora govori o nekoliko tipova sjećanja: "topografskim" u koje spadaju npr. arhivi, muzeji, biblioteke; potom "spomenička mjesta" kao što su arhitektonski spomenici i groblja te "simbolička sjećanja" u koja se ubrajaju npr. komemoracije, hodočašća, obljetnice i dr. Prema Norinim riječima, mjesto sjećanja je bilo koji značajan entitet, bilo materijalni ili nematerijalni po naravi, koji je ljudskom voljom ili vremenom postao simbolički element.⁷ Jay Winter za razliku od Nore definira mjesta sjećanja mnogo uže tako da ona znače "fizička mjesta na kojima se održavaju komemoracije", odnosno mjesta na kojima se žaluje - u većoj mjeri ističe važnost sjećanja za suvremenost, ali je istovremeno vezuje za aktivnosti grupe. Mjesta sjećanja su ona koja čuvaju, ali i stvaraju kolektivno pamćenje u nacionalnim zajednicama.⁸ U ovoj studiji će se kao mjesto sjećanja uzeti praktički šira definicija, razmatrajući da se memorijalizacija ne odnosi samo i isključivo na mjesta gdje su pojedinci i grupe stradali, već i na druga mjesta koja simbolično žele sačuvati sjećanje na određeni događaj ili osobu/e. Ta mjesta mogu uključivati nazive ulica (toponimi), nazive javnih ustanova, izgradnju spomenika na javnim površinama, postavljanje spomen-ploča, postavljanje informativnih oznaka na mjesta stradanja, spomen sobe, muzeje, memorijalne parkove, itd.

.....

⁷ Nora, P. *Realms of Memory: Rethinking the French past. Vol. I., Conflicts and divisions; volume II., Traditions*; vol. III. *Symbols*, New York: Columbia University Press, 1998.

⁸ Winter, J. *Sites of Memory u Memory, Histories, Theories, Debates*, edit. Susannah Radstone and Bill Schwarz, New York: Fordham University Press, 2010.

Pravni okvir ne prepoznaje nužno u regulaciji ovu širu terminologiju za memorijalizaciju - posebno ne onu koja se odnosi na neformalne prakse obilježavanja, što nije a priori loše - no pitanje je da li ima regulisane sve (ili većinu) ovih aspekata koji suštinski znače očuvanje sjećanja jednog društva. Stoga je ova studija izvršila analizu različitih zakonskih, podzakonskih i strateških dokumenata na različitim nivoima u BiH, imajući u vidu organizaciju države i nadležnosti, fokusirajući se na pravno regulisane i službene procedure.

Za ovu studiju je posebno važno razumijevanje termina "službena politika sjećanja" koja označava promovisanje određenih pogleda na prošlost od strane država, vlada, političkih stranaka i drugih elita koji služe njihovim interesima. Ova nastojanja uglavnom su povezana sa osvajanjem, konsolidacijom i produžavanjem moći. Iako države nisu jedini entiteti koji rade na sjećanju, one su neprikosnovene u moći i resursima uloženim u politiku sjećanja i autoritetu. Historijska interpretacija koju promovišu državne institucije i zvaničnici ne mora da bude lažna, ali je uobičajeno jednostrana, selektivna i prilagođena interesima u sadašnjosti.⁹ Važno je razumjeti da određene zakonske odredbe, kao i njihovo (ne)provođenje, igraju važnu ulogu u tome šta se pamti i ko oblikuje to pamćenje. U slučaju BiH, nepostojanje dostatne i efikasne regulative, znači otežavanje i zapravo kontroliranje obilježavanja događaja i žrtava te time indirektno utiče na narativ koji se kreira o prošlosti.

.....

⁹ *Pojmovnik. Kulture sećanja u dijalogu.*

Pregled pravnog okvira

Memorijalizacija je društvena i politička aktivnost koja je po svojoj prirodi gotovo uvijek otvorena za osporavanje i pregovaranje. Iako osporavanje samo po sebi ne mora nužno biti prijetnja procesima postkonfliktne rekonstrukcije, važno je napomenuti da, ako se ne postupa senzibilizirano, obilježavanje sjećanja nerijetko može donijeti više štete nego koristi. Dok se naglasak često stavlja na konačni proizvod – materijalizirano sjećanje, uspjeh memorijalizacije u velikoj mjeri ovisi o procesu koji vodi do materijalizacije sjećanja (obilježavanja).¹⁰ Osim toga, uspjeh memorijalizacije zavisi od mogućnosti da zadovolji potrebe šire zajednice i uloge koju ima u dugoročnom angažmanu zajednice. U ovoj studiji je fokus na prvi korak u procesima memorijalizacije – pravnu regulativu koja bi omogućila da se sjećanja obilježe na javnim prostorima u BiH.

Pravni okvir BiH ne nudi sistematično uređenje za pitanja izgradnje memorijala i drugih oblika materijalizacije sjećanja. Pravne norme su uglavnom na nižim nivoima (lokalni zakoni i prostorni planovi), što znači da nema ujednačenog standarda za prostor cijele države. Izuzetak je državni Zakon o nestalim osobama,¹¹ koji se pak odnosi samo na nestale osobe i dozvola za obilježavanja je u nadležnosti lokalnih organa vlasti. Ne postoji drugi zakon na državnom nivou koji uređuje izgradnju spomen-obilježja.

Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) nema poseban pravni okvir

za memorijalizaciju, odnosno obilježavanja mjesta sjećanja. Zakonska regulativa je spuštена na kantonalne, odnosno općinske nivoe što prouzrokuje dosta neujednačen pravni regularni okvir. Međutim, Republika Srpska (RS) ima jedinstven entitetski Zakon o spomenicima i spomen-obilježjima oslobođilačkih ratova, kao i Brčko distrikt Bosne i Hercegovine (BD) - Zakon o spomenicima i simbolima.

U narednim dijelovima ovog poglavlja se nalazi pregled zakonskog okvira na različitim nivoima vlasti u BiH sa izdvojenim dijelovima zakona i podzakonskih akata koji se tiču memorijalizacije, te kratkim obrazloženjima i komentarima o njihovoj namjeni i eventualnoj primjeni.

.....
¹⁰ Naidu, E. *From Memory to action: A Toolkit for Memorialization in Post-Conflict Societies*.

¹¹ <http://ino.ba/dokumenti/zakoni/default.aspx?id=65&langTag=bs-BA>.

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini

Aneksom 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i odlukom o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika koju je donijelo Predsjedništvo Bosne i Hercegovine 2001. godine, uspostavljena je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika u čijoj je nadležnosti su odluke o proglašenju pokretnih i nepokretnih dobara nacionalnim spomenikom, na osnovu Pravilnika o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika. Komisija daje inicijativu za pokretanje postupka za zaključivanje međunarodnih ugovora, priprema prijedloge ugovora, učestvuje u prethodnim pregovorima radi zaključivanja međunarodnih ugovora na ekspertnom nivou, izvršava međunarodne ugovore, te obavlja druge poslove međunarodne saradnje u oblasti zaštite nacionalnih spomenika. Nacionalnim spomenikom, u skladu sa odredbama Pravilnika, može biti proglašeno dobro koje od velikog značaja je za grupu ljudi sa zajedničkom kulturnom, historijskom, vjerskom ili etničkom baštinom te koje je nastalo u periodu od prahistorije do 1960. godine. Izuzetno, dobro nastalo nakon 1960. godine može biti proglašeno nacionalnim spomenikom samo ako po drugim kriterijima, utvrđenim Pravilnikom, ispunjava uslove propisane za kategoriju nacionalnog spomenika od izuzetnog značaja za Bosnu i Hercegovinu.

Kako memorijalizacija devedesetih godina ne pripada pod nadležnost Komisije, iako stanje nacionalnih spomenika koji obilježavaju period komunizma i socijalizma te Narodno-oslobodilačke borbe jesu dio revizionističkih narativa koji se vežu za posljednji rat u BiH, studija se neće dalje detaljnije baviti temom nacionalnih spomenika i nadležnosti Komisije.

Ustav i međunarodne konvencije

Ustav Bosne i Hercegovine,¹² u skladu sa pravnim standardima, široko postavlja prava i slobode, no ne sadrži posebne odredbe koje bi se odnosile na procese memorijalizacije. Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLJPS) i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini, sa prioritetom nad svim ostalim zakonima. Posmatrajući EKLJPS, široko su definirani pravo na slobodu izražavanja (član 10.), zabrana diskriminacije (član 14.) te zabrana zloupotrebe prava (član 17.) obezbjeđuju osnove za jednak i pravičan pristup u zahtjevima za različite oblike memorijalizacije, a koji bi trebali biti uređeni detaljno specifičnim zakonima i pravilnicima.

Dio Ustava BiH čine i sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH (Aneks 1 Ustava), a koji, između ostalih, uključuju:

- Međunarodna konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965);
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966. i 1989);
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966);
- Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije u odnosu na žene (1979).

Pored ovih dokumenata, koji garantuju prava na slobodu, jednakost, te širok spektar drugih prava koja bi trebala obezbijediti dostojanstven život, što se u širem tumačenju može odnositi i na pravo na sjećanje i obil-

ježavanje, opšta obaveza države je da garantuje pravo da građani/ke ne bude žrtve teških povreda, kao što su prisilni nestanak, proizvoljno pogubljenje, mučenje i genocid. Zabrana i sprečavanje takvih kršenja predviđeni su Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, Konvencijom protiv torture i drugih okrutnih, nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja i Međunarodnom konvencijom za zaštitu svih osoba od prisilnog nestanka.

BiH ima obavezu prema međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, evropskim dokumentima o ljudskim pravima da preživjelim i članovima porodica onih koji su stradali omogućiti obilježavanje sjećanja kao važan oblik satisfakcije/reparacije za prošla kršenja prava koja su pretrpjeli. Osnovni principi i smjernice Generalne skupštine UN-a o pravu na pravni lijek i reparaciju za žrtve teških kršenja međunarodnog zakona o ljudskim pravima i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava navode tri elementa prava na pravni lijek: jednak i efikasan pristup pravdi, adekvatnu, efikasnu i brzu reparaciju za pretrpljenu štetu, i pristup relevantnim informacijama o kršenjima i mehanizmima reparacije. Drugi aspekt reparacije posebno uključuje "provjeru činjenica i potpuno javno otkrivanje istine; komemoracije i odavanja počasti žrtvama; i uključivanje tačnog prikaza kršenja koja su se desila...u obrazovnim materijalima na svim nivoima". Država je dužna pružiti obeštećenje žrtvama koje uključuje javno otkrivanje istine, komemoracije i odavanje počasti žrtvama, te tačan prikaz događaja u obrazovnim materijalima na svim nivoima. Dakle, država ima obavezu obilježavanja spomenika, ali ne postoji jasan zahtjev kako to treba da izgleda tj. države trebaju kroz nacionalno

uređenje normirati ove oblasti.

Kroz dokument Osnovni principi i smjernice o pravu na pravni lijek i reparaciju za žrtve teških kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i teških povreda međunarodnog humanitarnog prava UN-a (60/147), Generalna skupština UN-a je podsjetila da su procesi memorijalizacije također dio prava na reparaciju. Rezolucijom je precizirano da satisfakcija uključuje sljedeće mjere: provjeru činjenica i potpuno i javno otkrivanje istine; zvanična izjava ili sudska odluka kojom se vraća dostojanstvo, ugled i prava žrtve i osoba blisko povezanih sa žrtvom; javna izvinjenja, uključujući priznanje činjenica i prihvatanje odgovornosti; komemoracije i odavanja počasti žrtvama. U društvima koja su pretrpjela teška kršenja ljudskih prava ili ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava, opšta obaveza zaštite ljudskih prava dobija jasnu i posebnu dimenziju utoliko što se odnosi na procese sjećanja. Dužnost sprovođenja procesa pamćenja u takvim slučajevima proizilazi iz primarnih (sporazumi i konvencije) i sekundarnih (načela i smjernice) izvora međunarodnog prava ljudskih prava. Također se mora naglasiti da procesi sjećanja zadiru u sve aspekte pune reparacije – posebno na dimenzije zadovoljstva i garancije da se neće ponoviti – kao nova obaveza koja proizilazi iz počinjenih povreda.¹³

.....
¹³ United Nations. *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence.*

2.3. Zakon o nestalim osobama

Članom 20. Zakona o nestalim osobama se uređuje obilježavanje mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba. Prema Zakonu, porodice nestalih osoba ili njihova udruženja mogu zatražiti da se mjesta ukopa i iskopavanja (pojedinačna ili zajednička mjesta) obilježe, bez obzira na broj žrtava, odnosno nestalih osoba. Obilježavanje mjesta ukopa i iskopavanja realizira se nakon što nadležni organ za traženje nestalih osoba – Institut za nestale osobe izda uvjerenje - potvrdu da je na predloženom lokalitetu za obilježavanje izvršeno iskopavanje tijela, odnosno da je postojala grobnica.

Sljedeći korak podrazumijeva da nadležni organ općine izda odgovarajuće dozvole za postavljanje spomen-ploče ili drugog prigodnog obilježja. U skladu s ovim zakonom, izgled obilježja ili spomen-ploče, finansiranje i druga pitanja reguliraju se Pravilnikom o obilježavanju mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba.¹⁴

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, u konsultaciji s nadležnim ministarstvima Federacije BiH, Republike Srpske, Brčko distrikta BiH i predstavnicima udruženja porodica nestalih osoba, usaglasili su tekst prijedloga Pravilnika, koji je usvojilo Vijeće ministara Bosne i Hercegovine 2006. godine. Prema Pravilniku, porodica nestale osobe ili udruženja porodica nestalih osoba podnose Fondu zahtjev za obilježavanje mjesta iskopavanja i mjesta ukopa, koji mora sadržavati potvrdu od Instituta da je na predloženom lokalitetu izvršeno iskopavanje odnosno da je postojala grobnica i izvršen iskop odgovarajuće osobe za koju se pod-

nosi zahtjev za obilježavanje mjesta iskopa. Podnošenje zahtjeva za obilježavanje mjesta zajedničkog ili pojedinačnog iskopavanja i ukopa NN osoba u nadležnosti je Instituta. Održavanje spomen-obilježja financira se iz sredstava Fonda.

Pravilnik propisuje da se u svrhu obilježavanja pojedinačnih mjesta iskopavanja koristi spomen-ploča sa jedinstvenim tekstom koji sadrži podatke o identificiranoj osobi (datum i mjesto rođenja, ime i prezime, ime oca), vrijeme nestanka i vrijeme iskopavanja (vrijeme ekshumacije ili asanacije) i okolnostima nestanka. U svrhu obilježavanja mjesta iskopa više tijela gradit će se spomen-obilježje čiji izgled i tekst definiše Povjerenstvo za odabir idejnog rješenja.¹⁵ Tekst sadrži službene podatke dobijene od strane Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine o datumu iskopavanja, pronađenoj vrsti i broju posmrtnih ostataka, nacionalnoj pripadnosti i okolnostima nestanka. U svrhu obilježavanja mjesta ukopa neidentificiranih osoba i spomen-kosturnica, mogu se postaviti spomen-obilježja čiji izgled definira Povjerenstvo za odabir idejnog rješenja. Tekst koji se upisuje na spomen-ploču ili obilježje mjesta ukopa neidentificiranih osoba i spomen-kosturnica sadrži službene podatke o lokaciji (lokacijama) iskopa posmrtnih ostataka, vrsti i broju pronađenih posmrtnih ostataka i okolnostima nestanka, koji su do momenta privremene pohrane dobijeni od strane Instituta za nestale osobe BiH.

Pravilnik utvrđuje da tekst koji se upisuje na spomen-ploču ili obilježje ne smije vrijeđati nacionalne i vjerske osjećaje pripadnika drugih naroda i manjina koji žive u BiH.

¹⁵ Povjerenstvo za odabir jedinstvenog idejnog rješenja spomen-ploče i obilježja ima šest članova od kojih tri, u ime obitelji nestalih osoba predlaže Savjetodavni odbor Instituta, a tri se biraju iz reda umjetnika i istaknutih kulturnih radnika na osnovu javnog poziva.

¹⁴ <http://www.ino.ba/dokumenti/podzakonski-akti/default.aspx?id=114&langTag=hr-HR>.

Iako bi ova regulacija trebala predstavljati pozitivan pomak u smislu regulacije, odredba sadrži nekoliko ograničavajućih elemenata: moguće je postaviti obilježje isključivo na mjestima gdje je pronađena masovna ili pojedinačna masovna grobnica ali ne predviđa obilježavanje drugih mjesta stradanja, poput logora ili masovnih egzekucija na kojima nisu pronađene masovne grobnice; izdavanje dozvole za postavljanje obilježja izdaje nadležni organ općine što se pokazalo kao problematično u slučajevima zahtjeva za obilježavanje na području općina gdje su se zločini desili;¹⁶ Pravilnik se odnosi "na obilježja i spomen-ploče čija se izgradnja finansira od strane Fonda za potporu porodicama nestalih osoba Bosne i Hercegovine", međutim, Fond nikada nije uspostavljen, te podizanje spomen-obilježja i postavljanje spomen-ploča se ne finansiraju iz ove institucije, već iz sredstava lokalne samouprave i drugih nivoa vlasti, donatorskih sredstava ili sredstava porodica žrtava, a na osnovu odgovarajuće potvrde Instituta za nestale osobe.

.....
¹⁶ Grebo, L. i Brkanić, Dž. Četiri miliona maraka za spomenike u službi podjele. *Detektor*, 2020., <https://detektor.ba/2020/01/03/analiza-cetiri-miliona-maraka-za-spomenike-u-sluzbi-podjele/>

2.4. Zakon o spomenicima i spomen-obilježjima oslobodilačkih ratova Republike Srpske

Republika Srpska ima jedinstveni zakon kojim se uređuje sistem zaštite, održavanja i izgradnje spomenika, spomen-obilježja i vojničkih grobalja oslobodilačkih ratova na teritoriji Republike Srpske. Predmet zaštite, održavanja i izgradnje po Zakonu o spomenicima i spomen-obilježjima oslobodilačkih ratova Republike Srpske može biti spomenik ili spomen-obilježje istaknutoj znamenitoj ličnosti iz oslobodilačkih ratova koja je poginula ili umrla u miru, kao i spomenik i spomen-obilježje pripadnicima stranih armija koji su se sa borcima oslobodilačkih ratova borili protiv zajedničkog neprijatelja, kao i spomenici i spomen-obilježja izvan RS-a. Cilj zakona je regulacija trajnog obilježavanja značajnih događaja oslobodilačkih ratova, čuvanja uspomena na istaknute ličnosti oslobodilačkih ratova, njegovanja kulturno-historijske tradicije i odavanja počasti poginulim pripadnicima srpske i crnogorske vojske u oslobodilačkim ratovima do 1918. godine, učesnicima antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu, kao i borcima u Odbrambeno-otadžbinskom ratu Republike Srpske. Dakle, Zakon se vrlo jasno odnosi na tri perioda koji su pogodni za memorijalizaciju na području RS-a, kao i koje su to ličnosti kojima se spomenici i spomen-ploče mogu podići.

Prema ovom zakonu, spomenici i spomen-obilježja se po svom značaju razvrstavaju u tri kategorije:

a) u prvu kategoriju spadaju oni koji su od izuzetnog značaja za Republiku Srpsku: spomenici i spomen-obilježja koji imaju poseban značaj za historijski ili duhovni razvoj ili svjedoče o

presudnim historijskim događajima ili ličnostima i imaju izuzetnu umjetničku ili estetsku vrijednost, te kao takvi u najvećoj mjeri doprinose očuvanju vrijednosti RS-a;

b) u drugu kategoriju spadaju oni koji su od velikog značaja za određeno područje: spomenici i spomen-obilježja koji na određenom području svjedoče o značajnim historijskim događajima ili ličnostima i imaju veliki značaj u očuvanju vrijednosti;

c) u treću kategoriju spadaju oni koji su od velikog značaja za jedinicu lokalne samouprave: spomenici i spomen-obilježja koji nisu obuhvaćeni prethodnim, a doprinose očuvanju vrijednosti na lokalnom nivou.

Odbor za njegovanje tradicije oslobodilačkih ratova utvrđuje listu spomenika i spomen-obilježja koji su od izuzetnog značaja za Republiku Srpsku i Listu spomenika i spomen-obilježja od velikog značaja za određeno područje, a u koju se uvrštavaju i spomenici i spomen-obilježja koji se nalaze izvan RS. Vlada Republike Srpske daje saglasnost za ovu listu. Sa druge strane, listu spomenika i spomen-obilježja od velikog značaja za jedinicu lokalne samouprave utvrđuje opštinski/gradski organ uprave nadležan za poslove boračko-invalidske zaštite u saradnji sa Boračkom organizacijom Republike Srpske, Republičkom organizacijom porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Republike Srpske i Savezom udruženja boraca NOR-a Republike Srpske. Skupština opštine/grada daje saglasnost na ovu listu. Listu spomenika i spomen-obilježja koji su izgrađeni na crkvenom zemljištu utvrđuje nadležna eparhija.

U pogledu inicijative za podizanje obilježja, Zakon predviđa da svako može dati inicijativu za podizanje spomenika i spomen-obilježja. Inicijativa mora da sadrži prijedlog idejnog rješenja, lokacije i predračun troškova,

te saglasnost vjerske zajednice ako se spomenik ili spomen-obilježje podiže na njenom zemljištu. Inicijativa se podnosi Komisiji za spomenike i spomen-obilježja koju imenuje načelnik/gradonačelnik opštine/grada. Ako prihvati inicijativu, Komisija je dostavlja na razmatranje Odboru, odnosno skupštini opštine/grada, u zavisnosti od toga na koju kategoriju spomenika se odnosi. O inicijativi za podizanje spomenika ili spomen-obilježja od izuzetnog značaja za Republiku ili velikog značaja za određeno područje Odbor donosi odluku koju upućuje na saglasnost Vladi, dok o inicijativi za podizanje spomenika i spomen-obilježja od velikog značaja za jedinicu lokalne samouprave, konačnu odluku donosi skupština opštine/grada.

2.6. Zakon o spomenicima i simbolima Brčko distrikta

Ovim zakonom¹⁷ uređuje se postupak postavljanja spomenika i simbola na javnim površinama u BD, a koji određuje da na javnim površinama mogu biti postavljeni spomenici i simboli: koji su politički i etnički neutralni, koji nisu politički i etnički neutralni, a koji su postavljeni do 1992. godine, koji nisu politički i etnički neutralni, a koji su na bazi ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda, postavljeni u periodu od 1992. godine do 5. marta 1999. godine.

Zahtjev za postavljanje spomenika ili simbola može podnijeti svako pravno ili fizičko lice. Zahtjev mora sadržavati idejno rješenje spomenika ili simbola i obrazloženje razloga i svrhe njihovog postavljanja. O zahtjevu odlučuje nadležno odjeljenje Vlade Distrikta, u skladu sa odredbama upravnog postupka, kao i zakona i drugih propisa kojima se uređuju pitanja uređenja prostora i građenja. Odluka donesena u upravnom postupku je predmet verifikacije posebne komisije Skupštine Distrikta. Skupština Distrikta će, na principu ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda, formirati posebnu komisiju koja će odlučiti o tome da li postavljanje spomenika ili simbola zadovoljava uslove predviđene ovim zakonom. Komisija će odluke donositi jednoglasno. Svi spomenici i simboli se upisuju u poseban registar koji vodi Odjeljenje za javni registar Vlade Distrikta.

Aktuelni saziv Komisije za praćenje primjene Zakona o spomenicima i simbolima Brčko distrikta je formiran

odlukom Skupštine BD u januaru 2021. godine.¹⁸ Komisija je formirana na principu ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda (ima tri člana, predstavnike konstitutivnih naroda) te odlučuje da li postavljanje spomenika zadovoljava uslove predviđene Zakonom.

S ciljem postizanja pune ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda u Distriktu, bit će postavljeni spomenici Bošnjaka i Hrvata u užem dijelu grada Brčko između Savske džamije i katoličke crkve. Lokacije i dimenzije ovih spomenika će odgovarati spomeniku "Srpskim braniocima Brčkog". Idejno rješenje, oblik i naziv spomenika iz prethodnog stava će odrediti podnosioci zahtjeva. Nadležno odjeljenje Vlade Distrikta će odrediti mikrolokaciju i izdati potrebne saglasnosti i dozvole.

Udruženja građana koja se bave pitanjima civilnih žrtava rata mogu podnijeti zahtjev za podizanje spomenika civilnim žrtvama rata u kojem će odrediti idejno rješenje i naziv spomenika. Nadležno odjeljenje Vlade će, u roku od 90 dana od dana podnošenja zahtjeva, izdati sve potrebne saglasnosti i dozvole za podizanje spomenika iz prethodnog stava.

18

<https://skupstinabd.ba/2-registar/ba/Odluke/2021/414.%201.%20Komisija%20za%20spomenike%20BOS.pdf>.

17

<https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon%20o%20spomenicima%20i%20simbolima%20Brc--ko%20Distrikta%20BiH/000%2022-03%20Zakon%20o%20spomenicima%20i%20simbolima%20Brc--ko%20Distrikta.pdf>.

2.7. Lokalna samouprava

Lokalna samouprava ima generalnu nadležnost za izdavanje urbanističke dozvole da bi se na određenom mjestu, u skladu sa urbanističkim planom, podigao spomenik, dok inicijativu za podizanje spomenika može pokrenuti bilo ko. Najčešće su podizanje spomenika inicirala udruženja žrtava i veterana, ali i razna udruženja građana i, generalno, institucije svih nivoa vlasti.

Pravni osnov za podizanje memorijala u BiH se prvenstveno nalazi u entitetskim i kantonalni, zakonima, dok saglasnost za podizanje spomenika najčešće daju urbanističke službe lokalnih samouprava. Međutim, ova zakonska regulativa ne utvrđuje relevantne kriterije i standarde za podizanje memorijala u smislu tranzicijske pravde.

U Republici Srpskoj (RS) na snazi je zakon prema kome se spomen-obilježje može podići ako je od velikog značaja za lokalnu zajednicu. Ovu odluku donose općinski organi koji su nadležni za borbe i ratne vojne invalide u RS-u, u saradnji sa boračkim udruženjima, što praktično znači da jedna etnička skupina odlučuje o tome hoće li udruženja žrtava drugih etničkih skupina moći podići spomen-obilježja ili ne.

Dozvolu za gradnju spomenika u Bosni i Hercegovini izdale su 143 opštine, mada su mnogi izgrađeni i bez prethodnog odobrenja, odnosno odobrenja se pribavljaju naknadno. Prema dostupnim informacijama, inicijative za podizanje memorijala najčešće dolazi od porodica žrtava, odnosno udruženja koja okupljaju žrtve, veterane i RVI, dok je jedan značajan broj spomen-obilježja podignut na inicijativu vjerskih zajednica, a još učestalije, na inicijativu političkih predstavnika i predstavnica, bilo iz lokalnih zajednica, bilo sa drugih nivoa vlasti. Urbanistički uredi loka-

lnih samouprava se u najvećem broju slučajeva javljaju kao nadležne institucije za izdavanje dozvole za gradnju spomen-obilježja.¹⁹

Prema Izvještaju Radne grupe za prisilne i nedobrovoljne nestanke Ujedinjenih nacija, pitanje spomen-obilježja izazva mnogo kontroverzi i nezadovoljstva. Naprimjer, s vremena na vrijeme porodice stradalih koje žele prisustvovati ceremonijama sahrane ili posjetiti grobove u drugim dijelovima zemlje bivaju spriječeni u tome ili su maltretirani kada to čine. Žrtve širom zemlje žalile su se da su spomen-obilježja koja su željele da podignu zabranile lokalne vlasti pod kontrolom pripadnika drugih etničkih grupa. Također se tvrdilo da su neki spomenici i spomen-obilježja na mjestima podignuti kako bi se zatražile žrtve iz drugih etničkih grupa. Na nekim mjestima je općina podigla spomenike bez ikakvih konsultacija. U isto vrijeme, neke općine navodno ne bi finansirale spomen-obilježja za drugu etničku stranu i čak ne bi dozvolile tim grupama da svojim novcem podignu spomen-obilježje.²⁰

Primjeri regulacija na općinskim nivoima su predstavljeni u narednom poglavlju.

.....
¹⁹ Radni tekst: *Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016.*, <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/strategija%20tp%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf>

²⁰ United Nations. *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances - Mission to Bosnia and Herzegovina*. 2010. <https://docs.un.org/en/A/HRC/16/48/Add.1>.

2.5. Strategija za tranzicijsku pravdu (neusvojeni dokument iz 2016.)

Ekspertsku grupu za izradu Strategije tranzicijske pravde Vijeće ministara BiH je imenovalo početkom 2010. godine, a u istom periodu Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice i Ministarstvo pravde održali su seriju konsultacija s predstavnicima udruženja, porodicama žrtava, civilnim društvom. Bilo je to prvi put, 15 godina nakon okončanja rata, da se u direktnom kontaktu razmijene stavovi o pitanjima iz oblasti tranzicijske pravde. Vijeće ministara je sredinom 2011. usvojilo izvještaj o radu ekspertne grupe i dalo smjernice te pozvalo na nastavak izrade strategije, koja je završena u formi nacрта. Strategiju tranzicijske pravde Vijeće ministara nije usvojilo zbog osporavanja koja su se desila od strane predstavnika vlasti Republike Srpske. Iz Ministarstva navode da su 2019. sačinili Informaciju o izradi strategije i njenog akcionog plana, koje je zaključkom usvojilo Vijeće ministara.²¹ Do zaključenja ovog dokumenta Strategija nije usvojena.

Tekst prijedloga Strategije se bavi i pitanjem memorijala, te naglašava da u BiH još uvijek nije uspostavljen koordiniran pristup, niti je usvojena adekvatna zakonska regulativa koja bi regulirala proces memorijalizacije. Konsultacije koje su organizirane u sklopu procesa izrade Strategije tranzicijske pravde potvrdile su kompleksnost ovog problema i naročito naglasile: da je proces memorijalizacije

politiziran i da izražava jednostran pogled na događaje u prošlosti; da je primjetna legislativno-institucionalna neusklađenost i nekoordiniranost u pravcu iniciranja, davanja saglasnosti i finansiranja izgradnje memorijala. Strategijom tranzicijske pravde želio se napraviti značajan iskorak od trenutno postojećeg stanja, kako bi se ispunila svrha procesa memorijalizacije, a što je zaštita historijskog pamćenja od zaborava, izgradnja i zaštita demokratskih vrijednosti i ljudskih prava, te sprečavanje ponavljanja traumatične prošlosti.²²

Strategija je predviđala dva strateška programa za oblast memorijala: "Ustanoviti standarde i kriterije za podizanje memorijala i održavanje komemorativnih aktivnosti" te "Pokrenuti dijalog o prošlosti putem adekvatnih procesa memorijalizacije i komemoracije, sa ciljem izgradnje kulture sjećanja". Pored toga, Strategija tranzicijske pravde je predviđala mogućnost izgradnje jedinstvenog spomen-obilježja svim žrtvama rata u BiH, kao i mogućnost izgradnje jedinstvenog, jednoobraznog spomen-obilježja u lokalnim zajednicama, a koji će biti posvećeni svim žrtvama iz tih lokalnih zajednica. "Podizanje ovakvih memorijala biće, također, zasnovano na konsultativnom procesu, kao i na okvirnim zakonsko-programskim dokumentima. Cilj ovakvog pristupa je da se jedinstvenim spomen-obilježjem i na centralnom i na lokalnom nivou obilježi stradanje svih žrtava, prizna bol i patnja njihovih porodica, te učini doprinos u pravcu prevazilaženja podjela u bh. društvu. Ovakvo strateško opredjeljenje naročito je važno za lokalne zajednice zbog uvjerenja da se u tim sredinama uglavnom podižu spomenici pripadnicima većinske zajednice, dok je onemogućeno obilježavanje

.....
²¹ Rovčanin, H. *Strategija za tranzicijsku pravdu* zaboravljena skoro deceniju. *Detektor*, 2021., <https://detektor.ba/2021/07/07/strategija-za-tranzicijsku-pravdu-zaboravljena-skoro-deceniju/>

.....
²² Radni tekst: *Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016.*

stradanja etničkih zajednica koje predstavljaju manjinsko stanovništvo u tim sredinama".²³

Primjeri inicijativa u lokalnim zajednicama

Brčko: dolina spomenika

Iako se u literaturi često nailazi na označavanje BD kao "primjer multietničnosti", zbog postojanja memorijala za sve tri etničke grupe, kao i zakonskom uporištu za isto, te jedinstvenim spomenikom svim civilnim žrtvama rata, analiza postojećih spomenika kao i nespremnosti za konstruktivno suočavanje sa teškom prošlošću, istinski dovodi u pitanje ovo "formalno" ispunjavanje principa multietničnosti i načina na koji je osigurano. Tri su glavne tendencije uočene: podizanje spomen-obilježja u prostorima koji su izuzeti iz Zakona (mezarja, groblja); univerzalnost kao princip obilježavanja civilnih žrtava koji se pak koristi kao otklon od imenovanja žrtava i zločina, te time ostaje prazan od značaja i refleksija; te tišina oko obilježavanja žrtava zločina koji izlaze iz mono-etničke naracije o prošlosti – odnosno zahtjevi za određenjem vlasti BD prema pamćenju žrtava i zločina, umjesto da to rade nevladine i organizacije žrtava.

Zakon o spomenicima i simbolima uređuje postupak postavljanja spomenika i simbola na javnim površinama u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, pri čemu se u članu 2. određuje da

spomenici koji se nalaze na grobljima, vjerskim objektima i pripadajućim površinama uz vjerske objekte i privatne posjede nisu predmet regulacije ovog zakona.

U skladu sa Zakonom, tri većinske etničke grupe u BiH imaju podignute spomenike no ovi spomenici komemoriraju sukobljene strane i vojničke žrtve rata. Tri "etnička" spomenika se tako nalaze u krugu od nekoliko stotina metara:

- Spomenik Vojske Republike Srpske za žive i mrtve borce srpske nacionalnosti nosi natpis "Srpskim braniocima Brčkog" i nalazi se na trgu ispred zgrade Opštine, uz napisana i četiri "ocila";
- "Spomenik šehidima i poginulim borcima Armije BiH" je naziv posvećen žrtvama bošnjačke nacionalnosti uz natpis "Da se ne zaboravi '92-'95. Čuvarima Bosne", nalazi se u parku ispred zgrade Grand hotela "Posavina";
- ispred Gradske vijećnice je spomenik Hrvatskom vijeću odbrane, odnosno poginulim pripadnicima 108. pješačke brigade HVO-a. "Vaša žrtva nama putokaz", navedeno je na spomeniku hrvatskim vojnim žrtvama u Brčkom.

Nakon što je prvo podignut spomenik srpskim braniocima Brčkog, te političkih neslaganja u vezi s lokacijom za spomenika bošnjačkim i hrvatskim pripadnicima, i što se na taj način održava neravnomjeran poredak, supervizor za Brčko distrikt Raffi Gregorian je 2009. godine donio "nalog supervizora o spomenicima",²⁴ kojim se utvrđuju lokacije, sredstva i održavanje za preostala dva spomenika. U nalogu, supervizor podsjeća da je Zakonom o spomenicima propisano da će "s ciljem postizanja pune ravnopravno-

²³ Ibid.

²⁴

<https://www.brckosupervizija.ba/web/?p=584&lang=bs>

sti svih konstitutivnih naroda u Distriktu, spomenici Bošnjaka i Hrvata biti postavljeni u užem dijelu grada Brčko između Savske džamije i katoličke crkve" i da će "lokacije i dimenzije ovih spomenika odgovarati Spomeniku srpskim braniocima Brčkog".

Osim što zadovoljava formalni uslov zastupljenosti sve tri etničke strane, neophodno je sagledati kako i da li ovi spomenici ispunjavaju svoju svrhu. Iz poruka na spomenicima, njihovog dizajna, posvećenosti vojnim žrtvama te centralnih mjesta spomenika se čita nedostatak namjere i kapaciteta da doprinesu dijalogu o prošlosti. Bez osporavanja komemoracije vojnih žrtava, no postavlja se pitanje da li su upravo ovi spomenici trebali biti centralni i da li ovakvo rješenje u zakonu (za sve tri etničke grupe) jeste konstruktivno u praksi. Prema nalazima Udruženja za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), na prostoru Brčko distrikta BiH, popisan je 51 spomenik. Tri naroda imaju svoja obilježja i više ih je podignuto borcima nego ubijenim civilima.²⁵

U pogledu spomenika za civilne žrtve rata u Brčkom, postoje dvije tendencije: podizanje spomenika individualno za etničke grupe (i to najčešće na inicijativu i realizaciju udruženja žrtava i preživjelih), te izgradnja zajedničkog spomenika svim civilnim žrtvama rata. U pogledu individualnih spomenika, tu su npr. Spomenik žrtvama četničkog masakra 8. svibnja 1992. (Laništa, Groblje Ime Marijino),²⁶ Spomen-groblje za nestale Brčake (Gradsko mezarje Meraje); a komemoriraju uglavnom stradanje jedne etničke grupe (iako to nije eksplicitno navedeno kao namjera)

²⁵ Čudić, E. Dokumentovano ubistvo. Kulture sećanja u pokretu, <https://www.kulturesecanja.org/blog/dokumentovano-ubistvo/>

²⁶ Izgradnju spomenika su inicirali tadašnji predsjednik mjesne zajednice, Ivan Filipović i mještani. Spomenik podigla stranka HDZ BiH uz dobrovoljne priloge. Autor poklonio idejno rješenje.

i podižu se u okviru grobalja/mezarja jer se time izbjegava traženje dozvole lokalne vlasti.²⁷ Za razliku od ovih primjera, Spomen-soba – Muzej logoraša u Bosni i Hercegovini se nalazi u dijelu nekadašnjeg logora "Luka", koja obilježava stradanje Bošnjaka i Hrvata i nalazi se na mjestu stradanja. Spomen-soba je otvorena 2010.godine, ali je prva ploča postavljena 2006.godine, na inicijativu Udruženja logoraša Brčko distrikta i Saveza logoraša BiH. Lokalna uprava Brčko distrikta nije odobrila postavljanje treće ploče (koja se sada nalazi u spomen sobi) zbog riječi "agresija" i "Srpske vlasti su na ovom mjestu formirale logor". Pored postojeće ploče na ulazu (na kojoj je natpis: "Na ovom mjestu maja-svibnja 1992. god.u logoru 'Luka' ubijeno je više stotina nedužnih civila – Bošnjaka i Hrvata. Neka im je rahmet i vječni pokoj. Savez logoraša Bosne i i Hercegovine. Brčko distrikt, 7.5.2006.godine."), postoji i ploča iz Drugog svjetskog rata sa tekstom: "Na ovoj obali decembra mjeseca 1941. godine ustaški zlikovci ubijali su rodoljube i nevini narod sreza i grada Brčkog. Gradski odbor N.O.R.-a Brčko".²⁸

S druge strane, podizanje zajedničkog memorijala za sve civilne žrtve rata je bilo teško i bez konsenzusa među predstavnicima etničkih grupa, posebno onih u vlasti BD. Stoga je 2009. godine supervizor za BD, u okviru Naloga o spomenicima uredio podizanje Spomen-obilježja civilnim žrtvama rata. Lokacija za Spomen-obilježje civilnim žrtvama rata je utvrđena 2009. godine - iza zgrade stare gradske

²⁷ Problematično u podizanju ovakvih spomenika, jeste ponekad nedostatak standardiziranih kriterija (npr. da se imenuju direktni/presuđeni počinioci, jedinice, vojske) u nazivima, izgledu, te svakako poruci koju šalju.

²⁸ Kultura sjećanja. Brčko, Logor "Luka", Spomen soba / Muzej logoraša. 2012., <https://kulturasjecanja.org/brcko-logor-luka-spomen-soba-muzej-logorasa/>

vijećnice, dok sam spomenik mora biti politički, nacionalno, etnički i vjerski neutralan i zasnovan na principu jednakosti svih konstitutivnih naroda i ostalih. U to vrijeme, od izgradnje se odustalo jer se udruženja civilnih žrtava rata Brčkog nisu složila sa ponuđenim konceptom spomenika. Uvažavajući stavove ovih udruženja, supervizor je odustao od izgradnje ovog spomenika, da bi se 2022. godine počelo raditi na realizaciji ovog projekta. Realizacija projekta povjerena je Kancelariji za upravljanje javnom imovinom Brčko distrikta BiH, a idejno rješenje je izabrano još 2013. godine. Spomenik civilnim žrtvama rata u periodima stradanja 1939-1945. i 1992-1995. godine na području ove lokalne zajednice je otvoren 2023. godine i predstavlja prvo spomen-obilježje u BiH podignuto od strane lokalnih vlasti. Međutim, mišljenja su duboko podijeljena oko ovog spomenika: netransparentnost u izgradnji, isključenost predstavnika žrtava i civilnog društva, zašto se komemoriraju na istom mjestu stradali iz Drugog svjetskog rata i rata iz 1990-ih. U jednom od tekstova povodom ovog spomenika se ističe da "kada je u pitanju ideologijska (politička) poruka ovog estetski neautentičnog spomenika, ona se svodi na lažni univerzalizam kojim se želi izraziti univerzalna ljudska patnja koja apstrahira od svih konkretnih, etničkih, vjerskih, nacionalnih, političkih i ideologijskih, određenja, kako žrtava, tako i njihovih dželata... Spomenik apstrahira od svih konkretizacija žrtava i njihovih dželata, kao i od ideološkog konteksta u kojim su se zločini dešavali. Neodređenost postaje njegova suština... Ovakav spomenik civilnim žrtvama rata u Brčkom umiruje savjest zločincima izjednačavajući u vremenskoj dimenziji žrtve i zločince jer su, navodno, vojske sva tri konstitutivna naroda u svim ratovima na ovim prostorima činile ratne zločine vjerski

ubijajući, mučeći i protjerujući civile. A to je historijski falsifikat. Stoga nam takav spomenik nije potreban".²⁹

U BD je trenutno aktivna inicijativa za obilježavanje mjesta stradanja civila (Zanatski centar), no nakon tri uzastopne godine podnošenja zahtjeva – odgovora lokalne vlasti nema.

.....
29 Pašalić, E. *Ko i kojim civilnim žrtvama rata u Brčkom podiže spomenik?* Brčanski Forum, 2022., <https://brcanski-forum.com/2022/10/18/ko-i-kojim-civilnim-zrtvama-rata-u-brckom-podize-spomenik/> .

Spomen-ploča na ulazu u Zanatski centar u Brčkom

Za ratne zločine u Brčkom pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) suđeno je Slobodanu Miloševiću, Vojislavu Šešelju, Biljani Plavšić, Radovanu Karadžiću, Momčilu Krajišniku, Goranu Jelisiću i Ranku Češiću. Goran Jelisić zvani Srpski Adolf je osuđen na 40, Ranko Češić na 18, Momčilo Krajišnik na 20 i Biljana Plavšić na 11 godina zatvora.

"Hajrudin Muzurović i Husein Kršo su bili brčanski civili. Ubijeni su maja 1992. Na samom početku rata protiv BiH. Ubio ih je Goran Jelisić, osuđeni ratni zločinac pred Haškim tribunalom. Fotografije njihove egzekucije je snimio beogradski fotoreporter Bojan Stojanović. Slike ovog ubistva svjedočile su svijetu o etničkom čišćenju nesrpskog stanovništva u Brčkom. U istoj ulici ubijeni su i drugi Brčaci. No, njihova ubistva nisu zabilježena".³⁰

Inicijativa

Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK) je 25. maja 2023. godine uputilo Skupštini Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (uključujući predstavnike svih poslaničkih klubova) Inicijativu za postavljanje spomen-ploče Hajrudinu Muzuroviću i Huseinu Krši na zid Zanatskog centra u Brčkom. Na toj lokaciji Goran Jelisić je likvidirao nesrpske civile Huseina Krše i Hajrudina Muzurovića, što je 7. maja 1992. beogradski fotoreporter Bojan Stojanović dokumentovao. Fotografije

su postale dokaz ratnih zločina u bosanskoj Posavini.

Inicijativa UDIK-a je tražila da Skupština BD-a na narednoj sjednici stavi kao tačku dnevnog reda, a potom i da podrži i izglasa inicijativu za postavljanje spomen-ploče ubijenim civilnim žrtvama rata Hajrudinu Muzuroviću i Huseinu Krši. UDIK je predložio postavljanje spomen-ploče ubijenim civilima i to na mjestu gdje se dogodilo ubistvo; da ploča bude postavljena od strane lokalnih vlasti, "da bude od svih građana/ki Brčko distrikta BiH".³¹ Odgovor Skupštine Brčko distrikta nije nikada dostavljen, niti je poznato da li su poduzete bilo kakve aktivnosti povodom podnesene inicijative.³²

Godinu kasnije, 15. marta 2024., istu inicijativu UDIK je uputio gradonačelniku Brčko distrikta BiH, predsjedniku Skupštine Brčko distrikta BiH, te na pet komisija Skupštine Brčko distrikta BiH, uključujući Komisije za praćenje primjene Zakona o spomenicima i simbolima Brčko distrikta. Jednako kao i sa prethodnom inicijativom, odgovori nisu stigli.

Prvi put ovo mjesto stradanja je ipak obilježeno - 7. maja 2024. godine UDIK je sa porodicama ubijenih civila Muzurović i Kršo obišao mjesto zločina i položio cvijeće, čime se nakon 32 godine srodnicima prvi put omogućilo da na mjestu egzekucije njihovih najmilijih polože cvijeće i zajedno ih se sjete, te da od vlasti Brčko distrikta BiH zatraže podizanje spomen-ploče.³³ Ovakav način obilježavanja je organizovan i 2025. godine.

.....
³⁰ Jerković, M. Hoće li u Brčkom biti postavljena spomen-ploča ubijenim civilima? - "Vjerujemo u multietničnost". Oslobođenje, 2023., <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/hoce-li-u-brckom-biti-postavljena-spomen-ploca-ubijenim-civilima-vjerujemo-u-multietnicnost-865744/>.

.....
³¹ Jerković, M. Hoće li u Brčkom biti postavljena spomen-ploča ubijenim civilima? - "Vjerujemo u multietničnost".

³² Razgovor sa Edvin Čudić, UDIK.

³³ Razgovor sa Edvin Čudić, UDIK.

UDIK s porodicama žrtava obilježio mjesto stradanja, 2025. godine (prva fotografija) i 2024. godine (druga fotografija).
Foto: UDIK

Posljednja inicijativa je podnesena u aprilu 2025. godine na adresu svih institucija kojima su podnesene prethodne dvije (Skupština BD, gradonačelnik Brčko distrikta BiH, predsjednik Skupštine Brčko distrikta BiH, te na pet komisija Skupštine Brčko distrikta BiH). Odgovora nema niti na ovu inicijativu.³⁴

Odluka

Nijedna od tri podnesene inicijative nije dobila zvanični odgovor, niti je poznato da li su poduzete bilo kakve aktivnosti povodom istih. Inicijative nikada nisu došle u skupštinsku proceduru. Kako ističu iz UDIK - nema svrhe da UDIK podiže spomen-ploču, već treba biti akt lokalne vlasti, kao i činjenica da treba biti postavljena na mjestu gdje je zločin počinjen a ne na drugim mjestima. Jedino tako memorijalizacija bi ispunila svoju svrhu - "Da je došlo vrijeme da se zločini ne gledaju kroz prizmu etnije."³⁵

Opis spomenika

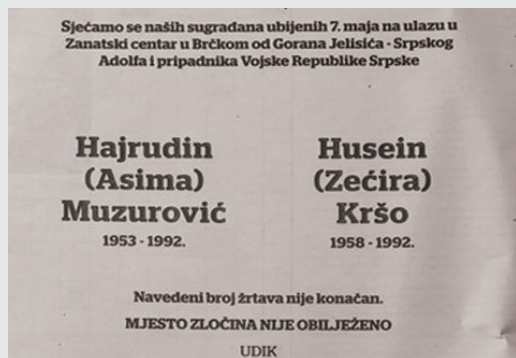
Memorijal se predlaže u obliku spomen-ploče na ulazu u Znanstveni centar u Brčkom. Nije predložena inskripcija na spomen-ploči, no iz UDIK-a poručuju da bi jednostavno predstavljanje činjenica o događaju bilo dovoljno, poput onoga što je učinjeno prilikom polaganja cvijeća sa porodicama ubijenih 2024. godine - "Na ovom mjestu su ubijeni Hajrudin Muzurović i Husein Kršo".³⁶

UDIK objavljuje čitulju za ubijene Muzurović i Kršo, u dnevnoj novini Oslobođenje, kao simbolički akt očuvanja sjećanja.

³⁵ Ćudić, E. *Moje Brčko ne ispunjava želje*. DWP Balkan, 2022., <https://dwp-balkan.org/bs/moje-brcko-ne-ispunjava-zelje-2/>.

³⁶ Razgovor sa Edvin Ćudić, UDIK.

³⁴ Razgovor sa Edvin Ćudić, UDIK.

Sjećanje u Oslobođenju, 7.5.2025. Izvor: UDIK

*Rupe u zakonima:
spomenik Draži Mihajloviću*

Srpska pravoslavna crkva ustupila je zemljište za spomenik na pravoslavnom gradskom groblju, koje nema status javne površine, tako da spomenik ne podliježe Zakonu o spomenicima i simbolima Brčko distrikta iz 2003. godine. Po tom zakonu, na javnim površinama ne mogu biti spomenici za koje ne postoji saglasnost sva tri konstitutivna naroda. Spomenik je podigao

*Ravnogorski četnički pokret
Republike Srpske (donacijama)
2004. godine.³⁷*

Sarajevo: Selektivna politika sjećanja

Statut Grada Sarajeva³⁸ (u članu 18., stav 1, tačka j) uređuje nadležnosti Grada u pogledu donošenja propisa o uslovima, izgradnji i održavanju spomenika, spomeničkih i sličnih obilježja na području Grada. Nadalje, u članu 31., stav 1, tačka t, utvrđuje nadležnosti Gradskog vijeća za donošenje odluke o spomenicima od značaja za Sarajevo i u tački u za donošenje odluke o davanju imena ulicama i trgovima na području Sarajeva. Ove nadležnosti, sa detaljnom regulativom o podizanju i održavanju spomenika su regulisane Odlukom o spomenicima od značaja za Grad Sarajevo.

Odlukom o spomenicima ("Službene novine Kantona Sarajevo", broj 49/19)³⁹ određuju se kriteriji za utvrđivanje spomenika od značaja za Sarajevo, vrste spomenika, način podnošenja i razmatranja inicijative za podizanje spomenika od značaja za Sarajevo, određivanje lokacije, uslovi i postupak za podizanje spomenika, kao i način čuvanja, održavanja i zaštite spomenika.

Spomenicima se smatraju skulpture, biste, spomen-kompleksi odnosno obilježja, spomen-česme, spomen-ploče i fontane koji su svojim sadržajem, estetskim izgledom i funkcionalnošću namijenjeni očuvanju uspomene na historijske događaje i ličnosti. Spomenici od značaja za Sarajevo obilježavaju historijski događaji od posebnog značaja za Grad i Bosnu i Hercegovinu, a koji su obilježili bližu i dalju historiju.

Prema članu 5. ove odluke, inicijativu za podizanje spomenika od značaja za Sarajevo mogu podnijeti vijećnici Gradskog vijeća, vijećnici općinskih vijeća opština u sastavu Sarajeva, gradonačelnik i načelnici općina. Pravna

³⁷ Kultura sjećanja. Brčko, Spomenik Draži Mihajloviću. 2012., <https://kulturasjecanja.org/brcko-spomenik-drazi-mihailovicu/>

³⁸ <https://www.sarajevo.ba/bs/document/443>.

³⁹ <https://www.sarajevo.ba/bs/document/282>.

lica i udruženja građana mogu podnijeti inicijativu za podizanje spomenika putem opština. Inicijativa mora sadržavati naziv događaja, odnosno ime ličnosti kojima se inicira podizanje spomenika, sa obrazloženjem i prijedlog lokacije za njegovo podizanje. Inicijativa se podnosi gradonačelniku, koji putem nadležne službe proslijeđuje inicijativu Komisiji za spomenike Gradskog vijeća grada Sarajeva.

Komisija za spomenike osniva se posebnom odlukom Gradskog vijeća grada Sarajeva, i ima sedam članova (gradski vijećnici, te ugledni stručnjaci, naučni i javni djelatnici iz predmetne oblasti). Komisija donosi odluku o tome da li je predloženi događaj ili ličnost od značaja za grad Sarajevo u roku od 60 dana od prijema inicijative. Ukoliko je odluka Komisije pozitivna, gradonačelnik tekst nacрта odluke o podizanju spomenika, upućuje Komisiji koja utvrđuje nacrt odluke i upućuje ga Gradskom vijeću na razmatranje, a poslije provedene javne rasprave, a na osnovu izvještaja o provedenoj javnoj raspravi i teksta prijedloga odluke koji Komisiji dostavlja gradonačelnik zajedno sa izvještajem o provedenoj javnoj raspravi, Komisija utvrđuje prijedlog odluke i upućuje ga Gradskom vijeću na razmatranje i konačno odlučivanje. Odluku o podizanju spomenika donosi Gradsko vijeće grada Sarajeva.

Podizanje spomenika se vrši u skladu sa elaboratom o mogućim lokacijama za postavljanje spomenika, spomen-obilježja i spomen-ploča na području Grada. Elaborat usvaja Gradsko vijeće grada Sarajeva na prijedlog gradonačelnika. Za utvrđivanje lokacije je važno utvrđivanje postojanja i važnost veze historijskog događaja ili ličnosti sa lokacijom na kojoj se inicira podizanje spomenika. U članovima 10-15. se detaljno uređuje način utvrđivanja mikrolokacije za podizanje spomenika, imajući u vidu važnost

spomenika za Grad, BiH i/ili određenu općinu.

Članom 17. odluke je predviđeno da se idejno rješenje za podizanje konkretnog spomenika pribavlja putem javnog konkursa, odnosno druge odgovarajuće zakonske mogućnosti. Za podizanje spomenika unutar uže gradske jezgre obavezno je raspisivanje javnog konkursa - na sugestiju zavoda za spomenike.

Inicijativu o promjeni statusa spomenika može podnijeti gradonačelnik ili Gradsko vijeće, a na prijedlog Komisije za spomenike. Ovom odlukom o promjeni statusa spomenika može se odlučiti o uklanjanju, premještanju ili prenošenju nadležnosti nad spomenikom na drugi subjekt. Odluka mora sadržavati precizno određenu mikro lokaciju za premještanje spomenika te finansijska sredstava potrebna za realizaciju neophodnih aktivnosti i način finansiranja.

Gradonačelnik, putem nadležne službe, dužan je ustrojiti i voditi registar spomenika i umjetničkih skulptura od značaja za grad Sarajevo. Grad Sarajevo ima obavezu informisati Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo o novopodignutom spomeniku.

Spomen-obilježje Kazani

Mušan Topalović Caco bio je komandant 10. brdske brigade Prvog korpusa Armije BiH, koji je pod svojom kontrolom držao jedan dio Starog grada oko naselja Bistrik, i koji je tu počinio brojne zločine, prije svega nad srpskim civilima. Kazani je ime jame na planini Trebević koja se nalazila pod kontrolom 10. brdske brigade i koju je Caco sa svojom jedinicom koristio kao mjesto za ubijanje i kao masovnu grobnicu za svoje žrtve. Iz jame na Kazanima nakon rata su, u više ekshumacija, izvađeni posmrtni ostaci 23 žrtve, od kojih je 15 identifikovano, a prema podacima Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, riječ je o pet žrtava ženskog spola i deset muškog, životne dobi od 27 do 66 godina. Dvije žrtve su ukrajinske nacionalnosti, dvije hrvatske, jedna žrtva bošnjačke nacionalnosti i deset žrtava srpske nacionalnosti.⁴⁰ Za ubistva počinjena na Kazanima te neprijavljivanje krivičnog djela i počinilaca tokom i neposredno nakon rata osuđeno je 14 pripadnika Desete brdske brigade Armije BiH. Komandant ove jedinice Mušan Topalović Caco ubijen je u Sarajevu 26. oktobra 1993. godine tokom akcije hapšenja. Simbol pravnih procesa u vezi sa Kazanima postao je prije svega proces protiv još jednog pripadnika 10. brdske brigade, Samira Bejtića, koji je započeo 2002. godine, u kojem zločini nisu okvalificirani samo kao ubistva, nego kao ratni zločini.⁴¹ Apelaciono vijeće Vrhovnog

suda FBiH je 2023. godine oslobodilo Bejtića od optužbi.⁴²

Inicijativa

Obilježavanje stradanja na Kazanima je godinama bilo osporavano – djelomično jer se našlo između odgovornosti Armije RBiH, dijelom jer se željela relativizacija zločina te njegovo zaboravljanje i prešućivanje. Kontinuirano zagovarano je dolazilo iz civilnog sektora i uz podršku porodica stradalih, što je ovu inicijativu zapravo održalo živom kroz više od deset godina. Važno je napomenuti i da je podizanju svijesti doprinijelo i nekoliko istaknutih novinara i novinarki. Treba istaći i to da je nekoliko članova porodica žrtava javno iskazivalo svoje razočarenje po pitanju političkog i pravnog odnosa prema Kazanima u Sarajevu.

Potpredsjednik Federacije BiH i predsjednik Glavnog odbora SDP-a BiH Svetozar Pudarić krajem oktobra 2011. godine pokrenuo je inicijativu za podizanje spomen-obilježja građanima Sarajeva koji su tokom rata ubijeni i bačeni u jamu Kazani na Trebeviću. Tada je Pudarić obrazložio inicijativu “Želim da izvršimo ljudski čin saosjećanja i onu obavezu koju imamo – sjećanja na žrtve koje su pobili zločinci koji su tada nosili uniformu vojske koja je branila grad. I da se nikakvi zločinci ne mogu sakrivati iza desetina hiljada drugih koji su branili svoj grad, koji su branili antifašističke vrijednosti od navale fašizma devedesetih godina prošlog stoljeća. To je suštinska poruka koju mi moramo poslati”.⁴³

40 Džafaragić, N. Na Kazanima otkriveno spomen-obilježje ubijenim građanima Sarajeva. *Detektor*, 2021., <https://detektor.ba/2021/11/15/na-kazanima-otkriveno-spomen-obiljezje-ubijenim-gradjanima-sarajeva/>.

41 Moll, N. “Sarajevska najpoznatija javna tajna”: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015. *Friedrich-Ebert-Stiftung*, 2015., <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajeva/12972.pdf>.

42 Presudom Kantonalnog suda u Sarajevu od 3. novembra 2021. godine, Bejtić je oslobođen ovih optužbi. Protiv ove presude Tužilaštvo Kantona Sarajevo uložilo je žalbu, a Vrhovni sud FBiH odbacio je žalbu kao neosnovanu, te potvrdio presudu Kantonalnog suda u Sarajevu. <https://detektor.ba/2023/04/17/samir-bejtice-oslobodjen-optuzbi-za-zlocine-na-kazanima/>

43 Sandić-Hadžihanovića, G. Inicijativa za

Inicijativa za podizanje spomen-obilježja na lokalitetu Kazana je razmatrana na sjednici Komisije za spomenike Gradskog Vijeća grada Sarajeva 16.2.2012.godine, kada je utvrđeno da je u skladu sa kriterijima spomenika od značaja za Grad. Godine 2013. ova inicijativa je postala Inicijativom Gradskog vijeća, nakon čega nije bilo pomaka do 2021. godine. Programom podizanja spomenika i umjetničkih skulptura od značaja za grad Sarajevo za 2021. godinu (usvojen 2020.godine), predviđeno je konačno podizanje ovog spomen-obilježja.

Prva i do sada jedina supstancialna javna akcija civilnog društva, usmjerena protiv nedostatka priznavanja zločina počinjenih na Kazanima, predstavlja bdijenje UDIK-a ispred sarajevske Katedrale koje se desilo 25. oktobra 2014. godine. UDIK od 2014. godine u dnevnom listu Oslobođenje objavljuje osmrtnicu u znak sjećanja na ubijene na lokalitetima Kazani, Gaj i Grm Maline.⁴⁴

Odluka

Postupak javne nabavke idejnog rješenja za izradu spomenika na Kazanima (utvrđeni lokalitet je na području mjesne zajednice Mahmutovac, lokalitet Kazani) je putem konkursa pokrenut 7. maja 2021.godine, a u julu 2021.godine gradonačelnica Grada Sarajeva poništila je Konkurs za izradu idejnog rješenja spomenika na lokalitetu Kazani jer, kako se navodi u odluci, "nijedan od primljenih idejnih rješenja nije prihvatljiv za ugovorni organ".⁴⁵

spomenik žrtvama ubijenim na Kazanima. Radio Slobodna evropa, 2011., <https://www.slobodnaevropa.org/a/zrtve-ubijene-u-kazanima-se-ne-smiju-zaboraviti/24404901.html>.

⁴⁴ Razgovor Edvin Čudić, UDIK.

⁴⁵ Nakon izvršenog pregleda svih pristiglih radova Konkursna komisija je konstatovala da se zbog nivoa kvaliteta prispjelih ideja u odgovoru na postavljene krit-

Idejno rješenje je osnov za pribavljanje urbanističke saglasnosti, nakon koje odabrano rješenje postaje dijelom glavnog projekta, a spomenički kompleks na Kazanima trebao bi se sastojati od spomenika i vanjskog uređenja s pristupnom stazom. U tenderskoj dokumentaciji poništenog konkursa ranije je navedeno kako je svrha i cilj konkursa odati počast sarajevskim civilima koji su tokom opsade Sarajeva 1992. i 1993. godine na lokalitetu jame Kazani na Trebeviću dovedeni i ubijeni, a jama je korištena kao grobnica.

U oktobru 2021. Gradsko vijeće Sarajeva usvojilo je odluku o podizanju spomen-obilježja Kazani⁴⁶ koji sadrži naziv, izgled i tekst koji će se nalaziti na spomeniku ubijenim građanima Sarajeva na Kazanima, prema prijedlogu gradonačelnice Benjamine Karić, a u kojem se ne spominju počinioci ubistava. Gradsko vijeće Sarajeva odbilo je predloženi amandman Naše stranke o sadržaju teksta na spomeniku na Kazanima i prihvatilo prijedlog gradonačelnice Karić. Prijedlog vijećnika Naše stranke je bio da na spomeniku na Kazanima piše: "Na ovom mjestu su, po naređenju Mušana Topalovića Cace, komandanta 10. brdske brigade Armije RBiH, tokom 1992. i 1993. ubijeni građani i građanke Sarajeva. Za zločine je osuđeno 14 pripadnika brigade. Broj žrtava nije konačan".

Gradsko vijeće grada Sarajeva usvojilo je prijedlog da se Dan sjećanja na žrtve na Kazanima obilježava 9. novembra, jer je na taj datum započela ekshumacija, umjesto 26. oktobar, koji

erijumime u pristupu kreiranja Spomen-obilježja, likovno umjetničkog izraza, ponuđenih ideja, funkcionalnog koncepta, integriranja u kontekst predložene mikro lokacije i nedostataka u opremi detalja iz predložaka, nijedan rad nije prihvatljiv (Odluka dostupna ovdje:<https://www.sarajevo.ba/bs/document/186>).

⁴⁶ <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2021/10/Tacka-10.-Prijedlog-Odluke-o-podizanju-spomen-obiljezja-Kazani.-nl.pdf>.

se bio ustalio kao datum sjećanja na vojnu akciju protiv pripadnika jedinica ARBiH koji su bili odgovorni za zločine u Sarajevu. Novi datum komemoriranja Kazana ustvari je pokušaj odmaka od činjenice da su za zločine odgovorni pripadnici ARBiH. Iz Udruženja porodica nestalih Sarajevsko-romanijske regije izrazili su neslaganje, navodeći kako se datum obilježavanja Dana sjećanja na žrtve na Kazanima treba usaglasiti s porodicama nestalih i njihovim predstavnicima, a ne na sjednici Gradskog vijeća.

Opis spomenika

Na 28. godišnjicu stradanja građana Sarajeva na Kazanima iznad Sarajeva, 2021. godine, otkriveno je spomen-obilježje – spomen-ploča, ali bez prisustva porodica žrtava. Spomenik se sastoji od dvije granitne ploče, bez izmjena u dijelu zelene površine gdje se postavlja.⁴⁷ Na spomeniku stoji natpis: "Zauvijek ćemo se, s tugom i poštovanjem, sjećati naših ubijenih sugrađana", s nabrojanih 17 imena žrtava. Za ovaj spomenik Grad Sarajevo je izdvojio 7.000 maraka. Članovi porodica ubijenih i brojni građani Sarajeva negodovali su zbog ove odluke, jer smatraju da je potrebno imenovati počinioc zločina. Tačan broj ubijenih i bačenih u jamu na Kazanima do danas nije utvrđen.

Pored neadekvatnog teksta, izgleda i datuma obilježavanja, ovaj spomenik prkosi i drugim važnim elementima memorijalizacije i uloge iste u post konfliktnim društvima: podignut je na lokalitetu Kazana koji je daleko od gradskog jezgra i teško pristupačan; ni na koji način nisu obilježena mjesta otmica u užem gradskom jezgru niti lokacija komande 10. brdske brigade kroz koju je većina žrtava prošla i gdje su bili mučeni; porodice žrtava nisu bile

dio procesa podizanja spomenika, a i organizacije civilnog društva i aktivisti/kinje koji su godinama zagovarali podizanje spomenika na kraju su se povukli nezadovoljni potezima gradonačelnice Sarajeva. Tri decenije nakon rata zločin na Kazanima uglavnom se poriče na zvaničan način u smislu da se radi o institucionalnom poricanju tumačenja i implikacija. Spomenik koji je podignut 2021. ustvari je više spomenik poricanju nego spomenik žrtvama, najviše iz razloga što su same porodice žrtava nezadovoljne njegovim izgledom i procedurama koje su prethodile postavljanju.⁴⁸

Spomen-obilježje ubijenim građanima Sarajeva na Kazanima oštećeno je upotrebom boje u spreju 2023.godine, kada je ispisano na spomen-ploči: "Živi Caco u nama 10bb" (10 brdska brigada, op.a.).⁴⁹ Uz prenošenje reago vanja gradonačelnice, američkog ambasadora i visokog predstavnika, nema dubljeg aktueliziranja licemjerne politike prema Cacinim žrtvama u drugim medijima. Naša stranka i UDIK pozvali su na promjenu teksta na postojećem obilježju.⁵⁰

Cijeli formalni proces oko obilježavanja stradanja na Kazanima je protraćio priliku da bude katarzični, otvoreni postupak suočavanja sa zločinima i kretanja naprijed sa jasnim stavom o istom. Nasuprot onome

48 Novalić, N. IZMEĐU PORICANJA I PRIZNANJA: Kome i čemu služi spomenik na Kazanima? Analiziraj.ba, 2023., <https://analiziraj.ba/izmedju-poricanja-i-priznanja-kome-i-cemu-sluzi-spomenik-na-kazanima/>.

49 Trepanić Hebib, A. Spomen-obilježje na Kazanima oštećeno bojom u spreju. Detektor, 2023., <https://detektor.ba/2023/09/29/spomen-obiljezje-na-kazanima-osteceno-bojom-u-spreju/>.

50 Čudić, E. Priča o našem zločinu. Media.ba, 2023., <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/prica-o-nasem-zlocinu>.

47 <https://www.sarajevo.ba/bs/document/194>.

što je trebao biti, postojeća spomen-ploča na Kazanima zapravo je kombinacija prihvatanja i relativiziranja zločina. U analizi sjećanja na Cacu i Kazane historičar Nicolas Moll navodi da se "funkcija podizanja spomenika signifikantno promijenila. Zahtjev za podizanjem spomenika prvobitno je bio zahtjev za priznavanjem zločina, međutim, njegovo podizanje 2021. godine predstavljalo je prije svega čin njihovog relativiranja... S jedne strane, to je korak naprijed: obećanje da će se podići spomenik na Kazanima konačno je ispunjeno, i sada zaista na mjestu zločina postoji spomenik u sjećanje na žrtve. Istovremeno se, međutim to može posmatrati i drugačije: kao "propuštena prilika" ili čak kao korak unazad, kao novi oblik relativiranja zločina, maskiran kao priznanje".⁵¹

UDIK od aprila 2022. godine traži od Gradskog vijeća postavljanje spomen-ploče na sarajevskom groblju Sveti Josip, mjestu gdje su se od 1993. do 1998. nalazile NN grobnice ubijenih na lokalitetima Kazani, Gaj i Grm maline. Vijećnik Gradskog vijeća Sarajeva Adi Škaljić u više navrata je upućivao inicijativu za postavljanje spomen-ploče.⁵² Godine 2023. inicijativa je dobila podršku 16 gradskih vijećnika, ali ju je gradonačelnica Benjamina Karić odbila, godinu poslije inicijativa je dobila 13 glasova za, što nije bilo dovoljno za njenu implementaciju. Iz UDIK-a pak naglašavaju da "koliko je potrebno spomen-obilježje na lokalitetu Kazani, isto tako je važan spomenik u gradu Sarajevu, koji će jasno ukazati na ratni zločin prema civilnom stanovništvu u Sarajevu. To je moralni dug i obaveza da se na jednak način odnosimo prema svim nevinim žrtvama tokom opsade i ubijanja Sarajeva".⁵³

.....

52 Iz Saopštenja UDIKA povodom obilježavanja zločina na Kazanima 2023: „Samo sa jasnim distanciranjem od zločinaca iz „naših redova“ imamo priliku tražiti isto od drugih. Zato još jedan zahtjev UDIK-a ide prema Gradu Sarajevu. Da se podigne spomen-ploča na groblju Sveti Josip. Mjesto je to reekshumacije žrtava ekshumiranih na lokalitetima Kazana, Gaja i Grm Malina. Uostalom, to je i jeste naša prvobitna inicijativa o jednom spomeniku na dvije lokacije (na Kazanima i u centru grada). Potrebno je zbog suočavanja sa prošlošću. Zbog naše budućnosti. Da se više nikada i nigdje ne dogode Kazani“ (<https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/kazani-trideset-godina-poslije/>).

53 UDIK. Ratni zločin na Kazanima – Pre-sude. <https://www.udik.org/sarajevo/wp-content/uploads/2023/07/Publikacija-Kazani-2020.pdf>.

.....

51 Moll, N. "Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015.

Spomenik civilnim žrtvama rata u Sarajevu (Civilne žrtve zločina opsade Sarajeva 1992- 1996)

Inicijativa

Inicijativu za izgradnju jedinstvenog spomen-obilježja ubijenim građanima tokom opsade podnijeli su iz Unije civilnih žrtava rata Kantona Sarajevo. Komisija za spomenike Gradskog vijeća Grada Sarajeva razmatrala je dostavljenu inicijativu na sjednici održanoj dana 29.7.2020. godine te je jednoglasno usvojila zaključak kojim se konstatuje da je inicijativa za podizanje Spomenika civilnim žrtvama grada – Kantona Sarajevo inicijativa od značaja za Grad Sarajevo. Iz Unije civilnih žrtava rata KS su navode da prema zvaničnim podacima Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH i Zavoda za statistiku FBiH, tokom opsade Sarajeva u periodu 1992–1995. ubijen 11.541 građanin Sarajeva, a da su od tog broja 5.564 bili civila, uključujući djecu. Unija je do sada prikupila podatke za 5.039 ubijenih civila. U narednom periodu predstoje aktivnosti na prikupljanju preostalih podataka za još oko 500 ubijenih civila, uključujući poziv putem medija svim članovima porodica koje su izgubile svoje srodnike da se jave Unije kako bi se popunila baza podataka.

Odluka

U januaru 2024. Gradska uprava Sarajevo raspisala je javni poziv za izradu idejnog rješenja spomen-obilježja civilnim žrtvama rata od 1992. do 1995. godine, čije podizanje treba predstavljati simbol sjećanja i otpora protiv nasilja i

mržnje koje su pretrpjeli građani tokom opsade. Spomen-obilježje bi, kako se navodi u javnom pozivu, trebalo da ima prostor za ispisivanje 5.500 imena i prezimena nevino ubijenih civila, godinu rođenja i ubistva, kao i da svojim izgledom istakne i trajno obilježi žrtve koje su podnijeli stanovnici Sarajeva tokom 1.425 dana opsade. Nadalje se u Konkursu za izradu idejnog rješenja spomen-obilježja civilnim žrtvama rata grada-Kantona Sarajevo '92-'95 navodi: "Cilj konkursa je odabrati najbolje arhitektonsko-urbanističko-pejzažno rješenje za spomen-obilježje koje će simbolizirati stradanja nevino ubijenih civila, kao i hrabrost, otpornost i jedinstvo stanovnika Sarajeva u vremenima teške patnje. Ovo spomen-obilježje će također služiti kao podsjetnik na veličinu i strahotu zločina koji su počinjeni prema gradu Sarajevu i njegovim stanovnicima".⁵⁴ Investitor je grad Sarajevo, a sredstva za izgradnju su obezbijeđena. Općina Centar dodijelila adekvatnu lokaciju u blizini same zgrade općine, na parceli uz Koševski potok, raskrsnica na Skenderiji – ulica Hamze Hume.

Programom rada Gradskog vijeća grada Sarajeva za 2025. godinu planirano je podizanja spomenika i umjetničkih skulptura od značaja za Grad Sarajevo kojima je Grad Sarajevo investitor za 2025. godinu, predviđen je rad na podizanju ovog spomen-obilježja. Istovremeno se Programom navodi da "zbog kompleksnosti zakonskih procedura pri pribavljanju odobrenja za građenje, ostavlja se mogućnost višegodišnje realizacije ovog projekta".⁵⁵

.....
⁵⁴ <https://www.sarajevo.ba/bs/document/593>.

⁵⁵ <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2025/01/Program-podizanja-spomenika-i-umjetnickih-skulptura-od-znacaja-za-Grad-Sarajevo-kojima-je-Grad-Sarajevo-investitor-za-2025.-godinu.pdf>.

Opis spomen-obilježja

U junu 2024.godine je odabrano idejno rješenje za spomen-obilježje, rad arhitekata Asmira Šabića i Zulejhe Šabić-Zatrić, koji svoj koncept crpi iz poznatog simbola "Sarajevska ruža". Navodi se da je cilj bilo dobiti takvog rješenje koji se može uklopiti u postojeći ambijent i pri tome ne opteretiti prolaznike te istovremeno omogućiti ispis imena svih civilnih žrtava rata u gradu tokom agresije 92.-95., kao i imati vizuelnu asocijaciju na događaje tog vremena. Autor idejnog rješenja navodi da "znali smo odmah da ovaj projekat ne treba biti jedna ploča pored koje ljudi prolaze i eventualno svrate. Htjeli smo da projekat postane dio tog ambijenta u kojem se nalazi, da donese novi kvalitet tom prostoru i da ljudi imaju priliku da se zadrže".⁵⁶

U javnoj raspravi su usvojeni naziv spomenika i tekst koji će stajati na spomeniku, pored imena stradalih. Tako je naziv spomenika "Civilne žrtve zločina Opsade Sarajeva 1992-1996.", a tekst koji će biti na spomeniku: "Tokom opsade Sarajeva od 1992. do 1996. godine ubijen je najmanje 11 541 građanin, od čega više od 5546 civila. Grad su 1425 dana pod opsadom držale vojne i policijske snage Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) i samoproglašene Republike Srpske. Unija civilnih žrtava rata Kantona Sarajevo s velikim pijetetom pripremala je popis imena civilnih žrtava rata, s ciljem njihove memorijalizacije".⁵⁷

56 Begić, J. Predstavljeno idejno rješenje za spomenik civilnim žrtvama rata u Sarajevu. *Detektor*, 2024, <https://detektor.ba/2024/06/12/predstavljeno-idejno-rjesenje-za-spomenik-civilnim-zrtvama-rata-u-sarajevu/>.

57 <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2024/10/Tacka-2.-Izvjestaj-o-provedenoj-javnoj-raspravi-na-Nacrt-Odluke-o-podizanju-Spomen-obiljezja-civilnim-zrtvama-rata-Grada-Kantona-Sarajeva-92-95.-godine.pdf>

Iz Unije je donesena odluka da umjesto 1995. godine na spomeniku bude upisana 1996. godina – kao kraj opsade: "9. januara 1996. pucano je iz pravca Grbavice na tramvaj, gdje je ubijena Mirsada Durić, a 19 civila u tramvaju ranjeno. Prva reintegracija je krenula 29. februara 1996. prema Ilijašu. Poslije toga reintegracija Hadžića, 29. februara 1996. I to su zvanični datumi od kada Sarajevo više nije opsadom".⁵⁸ Odluka o podizanju Spomen-obilježja je donesena u oktobru 2024.godine.⁵⁹

Spomen-obilježje će se sastojati od prstenova – latica, različitih visina i prečnika. Otrgnute latice ruže simboliziraju stradanje i gubitak najmilijih.⁶⁰ Pored simboličkih elemenata (latice, na kojima će biti ispisana imena stradalih civila), spomen-obilježje uključuje i klupe, prostor između spomeničkih elemenata koji će omogućiti kretanje posjetilaca i predstavljati kako prostor za refleksije tako i prostor svakodnevnog života. Na spomeniku će biti postavljen QR kod čijim skeniranjem se dobija sadržaj šta se u periodu rata dešavalo u Sarajevu, a koji će pripremiti Unija, zasnovan na činjenicama utvrđenim u krivičnim postupcima za ratne zločine.⁶¹

58 Begić, J. Gradsko vijeće izglasalo izgradnju spomenika civilnim žrtvama Sarajeva. *Detektor*, 2024., <https://detektor.ba/2024/10/23/gradsko-vijece-izglasalo-izgradnju-spomenika-civilnim-zrtvama-sarajeva/>.

59 <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2024/11/Tacka-2.-Odluka-o-podizanju-Spomen-obiljezja-civilnim-zrtvama-zlocina-opsade-Sarajeva-1992-1996.pdf>

60 <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2024/10/Tacka-2.-Idejno-rjesenje-Spomen-obiljezja-civilnim-zrtvama-zlocina-opsade-Sarajeva-1992-1996-1.pdf>

61 Presudama Haškog tribunala utvrđeno je da su jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske namjerno gađale civile sprovodeći kampanju teror, koja je trajala tri i po godine.

Srebrenica: Nesmirena sjećanja

MKSJ i lokalni sudovi na području bivše Jugoslavije do sada su za zločine u vezi sa Srebrenicom osudili ukupno 47 osoba na više od 700 godina zatvora, plus pet doživotnih kazni. Presudama međunarodnih i domaćih sudova utvrđeno je da je u srebreničkom genocidu preko 7.000 Bošnjaka zatočeno i pogubljeno na različitim lokacijama. Prvi veliki masakr desio se u Zemljoradničkoj zadruzi Kravica. Nakon ovog masakra, sličan obrazac se u narednim danima ponovio u mjestima Ročević, Kozluk, Pilica i Branjevo.

Nakon ubistava, prema presudama, tijela su smještena u primarne masovne grobnice, u čemu je učestvovala Inženjerija Zvorničke brigade Vojске Republike Srpske. Od 1. augusta do 1. novembra sprovedena je operacija u cilju prikriivanja zločina genocida, a MKSJ je utvrdio da je izvršeno "organizovano i sveobuhvatno nastojanje da se prikriju pogubljenja tako što su tijela otkopavana iz primarnih grobnica i iznova pokopavana u sekundarne grobnice".

Na području Srebrenice se traži još oko 1.000 nestalih žrtava genocida.

Srebrenički genocid se u ovoj analizi prati kroz obilježavanje masovnih grobnica – onih koje su već otkrivene i zvanično evidentirane. Vremenski raspon otkrivanja masovnih grobnica je dosta dug no u tom periodu su inicijative za njihovo obilježavanje bile rijetke, i svele se na samoinicijativna obilježavanja unutar privatnih posjeda kako bi se izbjegli postupci pred lokalnim vlastima.

Obilježavanje mjesta masovnih grobnica

Žrtve genocida pronađene su u više od 80 masovnih grobnica na području Srebrenice, Bratunca, Zvornika. Posljednja masovna grobnica sa žrtvama genocida u Srebrenici, u kojoj je pronađeno deset tijela, otkrivena je 2021. godine u Dobrom polju, 180 kilometara od Srebrenice. Mnoge od otkrivenih grobnica danas je teško naći jer su zarasle i nemaju obilježja.

Kako je ranije navedeno, Zakon o nestalim osobama u BiH, koji postoji već 20 godina, predviđa mogućnost obilježavanja masovnih grobnica. Međutim, ta mogućnost nije često korištena zbog niza prepreka. Obilježavanje masovnih grobnica je sad već i utrka s vremenom, prirodom i biološkim nestankom onih koji tragaju za istinom i pravdom o zločinima nad njihovom djecom i srodnicima.

Zbog niza razloga, koji uključuju nepovjerenje prema lokalnim vlastima ali i potrebu za vlastitim doprinosom sjećanju na ubijene, samoinicijativno, od strane žrtava i povratnika, podignuto je 13 spomen-ploča žrtvama genocida u Srebrenici u Kamenici, selu kod Zvornika. Sve se nalaze na privatnim posjedima, poput dvorišta kuća i livada, i za njihovo podizanje nisu tražene dozvole i odobrenja niti Instituta niti lokalnih vlasti. U Kamenici je pronađeno oko 4.000 posmrtnih ostataka, kompletnih ili djelimičnih tijela žrtava, koje su jula 1995. ubijene u srebreničkom genocidu. Masovne grobnice su otkrivali bošnjački povratnici u Kamenicu, u septičkim jamama, dvorištima privatnih kuća, kraj puteva. Tijela ubijenih u genocidu najprije su bila zakopana u Branjevu i Kozluku. Krajem 1995. godine tijela su prenošena u sekundarne grobnice u Kamenicu.⁶²

62 Tijela su ekshumirana između 2008. i 2009. go-

Do sada je pronađeno 14 masovnih grobnica na području Kamenice.

Spomenik koji su porodice same postavile u Kamenici. Foto: BIRN BiH

Procedura obilježavanja znatno je otežana i gotovo nemoćuća povratnicima koji uglavnom čine manjinu, te su primorani sami ili na druge načine podizati spomen-obilježja. Zahtjevi porodica prebacuju se na lokalna vijeća ili skupštine, gdje politički predstavnici odlučuju da li će dati saglasnost ili ne, što je procedura koja nije predviđena zakonom o prostornom uređenju, zakonom o građenju i svim onim procesima koji uređuju pitanje građenja u prostoru. BIRN-ovo istraživanje pokazuje da, zbog opšte društvene klime i nedostatka volje lokalnih vlasti, porodice stradalih vrlo često odustaju od korištenja ovih zakonskih mogućnosti koje su pred njima i ne vode pravne bitke, nego se u nekom trenutku odluče da sami unutar vlastitih bašta, parcela ili slično – tamo gdje su oni privatni vlasnici na neki način – postave neku vrstu spomenika, smatrajući da i za takve spomenike nije potrebna nikakva prethodna saglasnost.⁶³

dine. Na tom području i dalje traje potraga za masovnim grobnicama.

⁶³ Grebo, L. Porodice žrtava genocida traže obilježavanje grobnica. *Detektor*, 2024., [https://detektor.](https://detektor.ba/2024/07/05/porodice-zrtava-genocida-traze-obiljezavanje-grobnica/)

Inicijativa

U 2024. godini Pokret “Majke enklave Srebrenica i Žepa” je uputilo prvi zahtjev za obilježavanje grobnica u kojima su pronađena tijela njihovih najmilijih. U skladu sa Zakonom o nestalim osobama BiH, zahtjev je upućen Institutu za nestale osobe BiH kojim se traži izdavanje potvrde o masovnoj grobnici i odnosio se na obilježavanje grobnice Zeleni Jadar. Nakon pribavljanja zvaničnog uvjerenja sa službenim podacima o lokaciji, mjestu i broju ekshumiranih tijela (januar 2025.), u aprilu 2025. godine podnijele i zahtjev Opštini Srebrenica za izgradnju spomen-obilježja na pet lokacija masovnih grobnica u Zelenom Jadru, tražeći pravo na sjećanje i istinu o genocidu.⁶⁴ Prema Statutu Opštine Srebrenica, u nadležnosti Opštine je obezbjeđivanje izvršavanja zakona i drugih propisa (član 16., 11., tč. 17.), usvajanje dokumenata prostornog uređenja prostornog i obezbjeđivanje njihovog sprovođenja (čl. 17., tč. 1).⁶⁵ Pokretanje ove inicijative podržao je i Memorijalni centar Srebrenica, koji je izrazio želju da bude dio tog procesa s porodicama.

Zeleni Jadar je područje koje se nalazi na oko 20 kilometara južno od Srebrenice u istočnoj Bosni. Na toj lokaciji je pronađeno najmanje sedam tajnih grobnica. Sve pronađene masovne grobnice su sekundarne. Prva otkrivena, poznata kao Zeleni Jadar 5,

[ba/2024/07/05/porodice-zrtava-genocida-traze-obiljezavanje-grobnica/](https://detektor.ba/2024/07/05/porodice-zrtava-genocida-traze-obiljezavanje-grobnica/).

⁶⁴ Memčić, L. Skoro stotinu masovnih grobnica Srebrenice i dalje neobilježeno i nepristupačno, 30 godina nakon genocida. *Detektor*, 2025., <https://detektor.ba/2025/07/06/skoro-stotinu-masovnih-grobnica-srebrenice-i-dalje-neobiljezeno-i-nepristupacno-30-godina-nakon-genocida/>

⁶⁵ Statut Opštine Srebrenica, <https://srebrenica.gov.ba/wp-content/uploads/ou/statuti/Statut%20Opštine%20Srebrenica%20-%20maj%202018.%20godine.pdf>.

pronađena je 1998. godine. Prilikom ekshumacije u njoj su pronađeni posmrtni ostaci žrtava genocida u Srebrenici koji se dogodio u julu 1995. godine. Područje je neoznačeno – uz obje strane puta bila su raštrkana skrivena mjesta na kojima su pronađene žrtve, neke su pokopane dublje u šumi, neke u poljima, a neke blizu rijeke koja nosi isto ime kao i ovo područje, Jadar.⁶⁶

Grobnice u Zelenom Jadru nisu obilježene, lokalitet je (za razliku od Kamenice naprimjer) napušten i obrastao, te je gotovo nemoguće naći lokacije grobnica bez pomoći nekoga ko poznaje te lokalitete. Amor Mašović, navodi da je neobilježavanje mjesta masovnih grobnica “genocid koji traje, koji se više ne dešava nad ubijenima nego nad njihovim porodicama”.⁶⁷

Odluka

Do završetka ove analize, Opština Srebrenica nije izdala nikakav dokument niti se na bilo koji način očitovala o podnesenom zahtjevu.

Prijedor: Tišina umjesto sjećanja

Članom 21. Statuta grada Prijedora se utvrđuje da Grad ima odgovornost da osigurava zaštitu i održavanje spomenika i memorijala od značaja za kulturnu i historijsku tradiciju, ako njihova zaštita i održavanje nisu regulirani drugim propisima.⁶⁸ Istim dokumentom se u članu 93. uređuje građanska inicijativa – “Građani Grada pokreću inicijative za ona pitanja koja su predviđena zakonom i Statutom. Inicijativu može pokrenuti najmanje 500 građana Grada. (3) Skupština grada je dužna da u roku od 60 dana od dana dobijanja inicijative obavi raspravu i građanima dostavi obrazložen odgovor”.⁶⁹

Skupština Grada je predstavnički organ, organ odlučivanja i kreiranja politike Grada. U nadležnosti ima prostorno uređenje za područje Grada, donosi odluku o određivanju naziva ulica, trgova, dijelova naseljenih mjesta i mjesnih zajednica, odluku o proglašenju praznika Grada, odluke o održavanju tradicionalnih manifestacija i obilježavanju značajnih datuma i događaja na području Grada.

.....
⁶⁶ Zeleni Jadar 5, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/zeleni-jadar-5/?lang=bs>.

⁶⁷ Detektor TV, Epizoda 163: Porodice žrtava genocida traže obilježavanje grobnica, 2024., <https://detektor.ba/2024/07/05/epizoda-163-porodice-zrtava-genocida-traze-obiljezavanje-grobnica/>.

.....
⁶⁸ Statut Grada Prijedora, https://www.prijedor-grad.org/files/sadrzaj/S17381_Statut%20grada%20Prijedora.pdf

⁶⁹ Ibid.

Spomenik ubijenoj djeci Prijedora

Komesarka Vijeća Evrope za ljudska prava Dunja Mijatović uputila je 2023. godine pismo gradonačelniku, predsjedniku i potpredsjednici Skupštine grada Prijedora u kojem navodi:

“Brine me to što već devet godina neumorna nastojanja porodica i aktivista da vlasti prihvate njihovu inicijativu (za izgradnju spomenika ubijenoj djeci Prijedora, op.a.) nailaze na sistemske prepreke i/ili ignoriranje. S druge strane, u tom istom periodu je u centru grada podignuto nekoliko spomenika palim borcima, od kojih su neki bili optuženi za ratne zločine, bez bilo kakvih prepreka s kakvima se susreće inicijativa porodica ubijene djece. Nadalje, obaviještena sam da su roditelji ubijene djece nedavno od urbanističkih vlasti dobili dopis kojim se od njih traži da inicijativa zadovolji neke uslove koji nisu propisani zakonom. Dijelim mišljenje roditelja i aktivista da se čini da je sve ovo usmjereno ka tome da se roditelji obeshrabre u svojim nastojanjima i da u konačnici odustanu od inicijative. U svjetlu navedenog, želim naglasiti da bez sjećanja na prošlost ne može biti prava na istinu, pravdu i reparacije, niti garancije da se ona neće ponoviti. Nadalje, od izuzetnog je značaja da gradske vlasti omoguće ostvarivanje prava svih građana jednako i bez diskriminacije, naročito ako se radi o sjećanju na njihove patnje na dostojanstven način”.⁷⁰

Odgovor na pismo nije stiglo. Jednako kao ni odluka o izgradnji spomenika ubijenoj djeci. Ujedno, niti o jednom spomeniku u BiH se nije pričalo, nije bio prisutan u javnom diskursu,

kao o ovom – kojeg nema.⁷¹

Inicijativa

Roditelji prijedorske djece, ubijene u proteklom ratu, sakupili su 1172 potpisa i predali 25. novembra 2014. godine peticiju gradskim vlastima, čime su se stekli uslovi da se o podizanju spomenika ubijenoj djeci Prijedora izjasni gradska Skupština. U inicijativi se traži da spomenik bude posvećen “ubijenoj djeci od 1992. do 1996. godine”, uključi njihova imena i starosna dob u vrijeme smrti.

Marko Pavić, tadašnji gradonačelnik Prijedora, u decembru 2014. godine prvi put je primio roditelje ubijene djece i naglasio da se slaže sa izgradnjom spomenika, no da takva praksa treba da bude i u Federaciji Bosne i Hercegovine. Roditeljima je također data informacija da će se o njihovom zahtjevu raspravljati u martu 2015. godine. Međutim, nakon desetina sastanaka sa predsjednikom Skupštine grada Seadom Jakupovićem i nakon pritiska od međunarodnih organizacija, peticija je uvrštena u dnevni red zasjedanja skupštine grada 2016. godine.⁷²

Inicijativom koja je podnesena Skupštini grada Prijedora, je traženo da spomenik za 102 ubijene djece bude izgrađen na jednoj od dvije lokacije: pješačkoj zoni ispred bivše robne kuće Patria ili ispred zgrade općine, što je za Skupštinu bilo neprihvatljivo. Za inicijativu su glasala samo tri poslanika iz reda bošnjačkog naroda, dok su prisutni poslanici iz reda srpskog naroda bili suzdržani. Vijećnici su odbili da promjene regulacioni plan kako bi se omogućilo postavljanje spomenika na traženim lokacijama. Nakon što inici-

⁷¹ Razgovor Edin Ramulić, Centar za mlade Kvart.

⁷² Hukanović, A. Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>.

jativa nije prošla, poslana je poruka da nije sporan spomenik – nego lokacija.

Međutim, lokacija nikada nije utvrđena niti se Skupština više izjašnjavala o zahtjevu za izgradnju spomenika. Fikret Bačić, na obilježavanju Dana bijelih traka 2023.godine navodi: "U Zakonu o prostornom uređenju entiteta Republika Srpska spomenici se uopšte ne pominju a nama izmišljaju razne procedure da nas izmore i odvrte od izgradnje spomenika. Zadnje što su nam tražili je da prikupimo dokumentaciju koja nije potrebna ni kod izgradnje zgrade. Do danas nisu se zvanično izjasnili na kojoj lokaciji možemo izgraditi spomenik a traže da pribavimo saglasnost od vlasnika susjednih lokacija. Kako da znamo ko su susjedi ako nije odobrena lokacija? To odobrenje o lokaciji je trebala dati Skupština grada i na to čekamo devet godina".⁷³

Na lokalnom nivou nema precizno utvrđene procedure za podizanje memorijala, što ostavlja mnogo prostora za manipulaciju. Edin Ramulić navodi da većina podignutih spomenika u Prijedoru nije prošla posebne procedure, dok su se za izgradnju ovog konkretnog spomenika tražili posebni uslovi poput dobijanja dozvole od susjednih parcela – iako nikada nije utvrđena lokacija za spomenik pa se i ne zna koje su to parcele.⁷⁴

Inicijativa naglašava da gradnja spomenika ne bi trebalo da bude pitanje sporenja, već pitanje pomirenja, istinske katarze i pokajanja.⁷⁵

Odluka

⁷³ https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=644169284421329&id=100064847884404

⁷⁴ Razgovor sa Edin Ramulić, Centar za mlade Kwart.

⁷⁵ Tomić, S. Najveća postratna mrlja Prijedora – gradnja spomenika ubijenoj djeci mora početi čim prije. *Buka*, 2025., <https://byka.com/bih/najveca-postratna-mrlja-prijedora-gradnja-spomenika-ubijenoj-djeci-mora-poceti-cim-prije/>.

Lokaciju spomenika roditelji ubijene djece priželjkiju u parku pored mosta na ulazu u Stari grad (ul. Ahmeta Babića). Sa ovog mjesta se simbolično kreće povorka svakog 31. maja, obilježavajući Dan bijelih traka.

Imajući u vidu da se odluka o izgradnji spomenika prolongira i odgađa više od 11 godina, različiti prijedlozi i pregovori su bili iznošeni. Ranije vlasti predlagale različita rješenja, među kojima je i ono da u Prijedoru bude izgrađen zajednički spomenik ubijenoj djeci iz Drugog svjetskog i posljednjeg rata – što roditelji odbijaju. Ili su nuđene druge lokacije, koje se nalaze nešto udaljenije od gradske jezgre i koje se nalaze u muslimanskom kvartovima grada, što je za roditelje ubijene djece neprihvatljivo.⁷⁶ U ponudi je 2022. godine bila izgradnja spomenika za "sve stradale u prethodnom ratu", bez navođenja imena.⁷⁷ Nažalost, odluka očigledno ovisi od "dobre volje" lokalne vlasti, što tjera roditelje ubijene djece da svaki izborni ciklus kreću gotovo ispočetka sa pregovorima o zahtjevu podnesenom 2014.godine.

Prema navodima podnosilaca inicijative, sadašnji gradonačelnik Prijedora odbija susret s roditeljima ubijene djece, a njegovi prethodnici su također izbjegavali donijeti odluku o spomeniku. Predstavnik roditelja, Fikret Bačić, navodi: "Već je 11 godina kako smo podnijeli zahtjev gradskim vlastima Prijedora za izgradnju spomenika. Smijenila su se četiri (sa sadašnjim) gradonačelnika, prethodna tri su prihvatala razgovor i pokušavali smo naći rješenje za izgradnju. Postavljeni

⁷⁶ Hukanović, A. Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora.

⁷⁷ Skupština Grada Prijedora, Skraćeni zapisnik sa 19.redovne sjednice Skupštine grada Prijedora, 25.2.2022.godine, https://www.prijedorgrad.org/files/sa-drzaj/S15818_Skraceni%20zapisnik%20sa%2019.%20redovne%20sjednice.pdf

su nam određeni uslovi koje smo mi roditelji ispunili. Gospodin Pavlović, prethodni gradonačelnik, doveli smo do kraja dogovore, ostalo je da se pristupi imenovanju radnog tijela i izgradnji spomenika. Međutim, došlo je do njegove smjene i izborom novog gradonačelnika, gospodina Javora koji je zaustavio pregovore i 'zabetonirao' sve što smo do sada uradili".⁷⁸ Edin Ramulić dodaje da izbjegavanje izjašnjavanja i donošenja odluke o spomeniku "svima odgovara", referirajući se na lokalnu vlast u Prijedoru. Ističe da problem lokalnim vlastima u Prijedoru nikada nije bilo podizanje spomenika kada to žele, no problem jesu nevidljive žrtve koje bi ovim spomenikom postale prisutne u prostoru.

Sakrivanje iza izbora lokacije, kao i odbijanje razgovora sa građanima Grada, služe samo kao izbjegavanje jasnog "ne" spomeniku ubijenoj djeci. Procedure su jasne; niti jedan proces ne treba da traje 11 godina, posebno ne građanska inicijativa koju je predvidio sam Statut grada Prijedora. Međutim, inicijativa ne vidi da bi moglo biti pomaka iz statusa quo uskoro – zbog zaoštrenog političkog konteksta u RS-u, ove godine je bilo izvjesno da se o spomeniku neće donijeti odluka, dok je naredna godina (2026.) izborna – što znači da vjerovatno neće biti interesa za rješavanje ovog pitanja u Prijedoru.

79

Mostar: Zatiranje prošlosti

Mostar slovi za podijeljen grad, u kojem se sjećanja upisuju po gotovo

78 Bačić: Gradonačelnik ne želi razgovarati o spomeniku ubijenoj djeci Prijedora, i danas tražimo tijela nestalih, N1, 2025., <https://n1info.ba/vijesti/bac-ic-gradonacelnik-ne-zeli-razgovarati-o-spomeniku-ubijenoj-djeci-prijedora-i-danas-trazimo-tijela-nestalih/>.

79 Razgovor sa Edin Ramulić, Centar za mlade Kvart.

isključivo etničkoj odrednici u javni prostor. Brojni su primjeri brisanja i vandaliziranja neželjenog memorijskog naslijeđa (poput Partizanskog spomen-groblja),⁸⁰ podizanja novih jedno-etničkih i religijskih spomenika, toponima koji su do nedavno nosili imena ratnih zločinaca, do memorijske prakse koja je gotovo anti-spomenička (statua Bruce Lee-u⁸¹). Mostar također odlikuje izrazito usporeni napredak lokalnih politika i lokalnog upravljanja, kao posljedica "zamrznutih" lokalnih izbora, a što se svakako reflektuje na upravljanje javnim prostorima i njihovo korištenje za upisivanje sjećanja. Mostar kao "grad slučaj" u memorijskom smislu zaslužuje posebnu analizu. No ono što ga je uvrstilo u ovaj dokument je odluka državnog ministarstva o uspostavi Vojnog muzeja u objektu kasarne koja je služila tokom rata kao logor.

Pravilnikom o muzejima pukova oružanih snaga BiH⁸² se uređuje formiranje, organizacija i način rada muzeja pukova Oružanih snaga Bosne i Hercegovine (OS BiH), osiguranje, materijalno- finansijsko poslovanje, uvjeti i način obavljanja muzejske djelatnosti, sastav i vrste muzejske građe, vrste muzejskih postavki i personalna pitanja. Odluku o formiranju muzeja puka donosi ministar odbrane Bosne i Hercegovine, na osnovu prijedloga komandanta puka i saglasnosti načelnika Zajedničkog štaba OS. Prijedlog uključuje lokaciju, objekte, idejno rješenje (čl. 3). U članu 9. st. 2, Pravilnik navodi da "nije dozvoljeno izlaganje muzejskih

80 Gaćanica, L. Prekranjanje prošlosti u javnom prostoru: slučaj grada Mostara. 2020., <https://dwp-balkan.org/ba/prekranjanje-proslosti-u-javnom-prostoru-slucaj-grada-mostara/>.

81 Car, I. Spomenik Bruce Leeu u Mostaru, da i zašto. Lupiga, 2005, <https://lupiga.com/vijesti/spomenik-bruce-leeu-u-mostaru-da-i-zasto>.

82 https://www.mod.gov.ba/dokumenti/interni_dokumenti/BOS%20Pravilnik%20o%20MUZEJIMA.pdf

ekspozata, spomen ploča, spomenika, prikazivanje filmova i emitiranje muzike koji vrijeđaju vjerska i nacionalna osjećanja drugih naroda, ljudskog dostojanstva i javnog morala“.

Muzej prve pješačke gardijske pukovnije Oružanih snaga BiH

Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine je 2019. godine donijelo odluku o formiranju muzeja prve pješačke gardijske pukovnije Oružanih snaga BiH (OS BiH) u kasarni Stanislav Baja Kraljević u Mostaru. U aprilu 2022. godine potpisan je Memorandum o razumijevanju i saradnji između Ministarstva odbrane BiH i Udruženja nosilaca ratnih odlikovanja HVO-a. Tim memorandumom omogućeno je doniranje sredstava tog udruženja za opremanje Muzeja HVO-a u Mostaru. Nekada područje bivše kasarne Jugoslovenske narodne armije (JNA), prostor Heliodroma trenutno je podijeljenog vlasništva Sveučilišta u Mostaru te OS BiH.

Nakon što su, pod patronatom međunarodne zajednice, po uspostavi mira u BiH tri zaraćene vojske 2006. godine objedinjene u OS BiH te su formirana tri nacionalna puka koja slijede tradicije Armije Republike BiH, Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Vojske RS-a. U Mostaru je tako utemeljena 1. pješačka gardijska pukovnija OS BiH “koja baštini vojno naslijeđe i identitet jedinica HVO-a”.⁸³ Smještena je na Heliodromu, tj. u kasarni u kojoj je HVO od 1992. do 1994. držao zatočene bošnjačke muškarce, civile i vojnike, starce, žene i djecu. Predviđeno je da svaki od na-

cionalnih pukova izgradi vlastiti muzej. Muzej HVO-a trebao bi imati središnji dio, onaj na Heliodromu, i četiri odjela, u vojarnama u Livnu, Kiseljaku i Orašju te spomen-obilježje zaustavljanja tenkova JNA kod Širokog Brijega. Muzeji bivše Armije BiH i Republike Srpske još nisu završeni (kasarna Dubrava u Tuzli i Kozara u Banja Luci, oko kojih dosada nije bilo sporenja).⁸⁴

Izgradnja “muzeja HVO-a”, kako se kolokvijalno naziva ovaj muzej, na mjestu Heliodroma je izazvala burne reakcije. Naime, u periodu 1992. do 1994, HVO je na ovom mjestu držao u protupravnom zarobljeništvu na hiljade Bošnjaka, uz ubojstva, premlaćivanja i druge vrste mučenja, seksualno zlostavljanje i prisilan rad.⁸⁵ Prema podacima iz presude Haškog suda, Heliodrom je osnovan 3.9.1992. godine rješenjem ministra obrane Brune Stojića kao “centralni vojni zatvor za područje Herceg-Bosne” u bivšoj kasarni JNA nekoliko kilometara južno od Mostara. Kroz presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) je utvrđeno da su zatočenici u “Heliodromu” premlaćivani i zlostavljani, a nasilje nad njima je bilo najintenzivnije tokom maja i kraja juna 1993. godine. Prema podacima Udruženja logoraša Mostar, 77 zatočenika logora se vodi kao ubijeno ili nestalo.

Prvostepenom presudom MKSJ Jadranko Prlić i drugi čelnici Vlade takozvane Herceg-Bosne osuđeni su na ukupno 111 godina zatvora. Konačnom presudom MKSJ, Jadranko Prlić, bivši predsjednik vlade takozvane Herceg-Bosne, osuđen je na 25 godina zatvora, dok su po 20 godina

⁸³ Ministarstvo odbrane BiH. U Mostaru održana vojna svečanost u povodu 18. godišnjice 1. pješačkog (gardijskog) puka OS BiH i 31. godišnjice HVO-a. 2023, <https://www.mod.gov.ba/aktuelnosti/vijesti/?id=98086>.

⁸⁴ Pavelić, B. Plenković i Medved financiraju muzej HVO-a na mjestu zloglasnog logora za Bošnjake u Mostaru. Nacional, 2023, <https://www.nacional.hr/plenkovic-i-medved-financiraju-muzej-hvo-a-na-mjestu-zloglasnog-logora-za-bošnjake-u-mostaru/>.

⁸⁵ <https://www.icty.org/en/press/six-senior-herceg-bosna-officials-convicted>.

dobili Bruno Stojić, nekadašnji ministar odbrane Herceg-Bosne, te bivši načelnici Glavnog štaba HVO-a Slobodan Praljak i Milivoj Petković. Valentin Ćorić, nekadašnji načelnik Uprave Vojne policije HVO-a, osuđen je na 16 godina, a predsjednik Komisije za razmjenu zarobljenika Berislav Pušić na deset godina zatvora. Ipak, ništa od ovoga neće biti spomenuto u muzeju HVO-a koji financiraju i grade Hrvatska i BiH. Nadležni izbjegavaju otvoreno govoriti o projektu, a neslužbene informacije sugeriraju da će ta institucija, umjesto muzeja, zapravo biti antimuzej, mjesto poricanja, prikrivanja, manipulacije i zaborava.

Unatoč izrečenoj presudi, bivši logoraši nemaju ovlaštenje za pristup zgradama logora u kojem su bili zatočeni – svake godine dobijaju odbijenicu zbog "izvođenja građevinskih radova i odvijanje nastave". Umjesto toga, 19. marta – na dan raspuštanja logora Heliodrom, postavljaju cvijeće na kapiji koja je najbliža tačka pristupa mjestu stradanja. Udruženje logoraša grada Mostara, ističe da je ovo neprikladno mjesto za izgradnju muzeja, jer je to prostor na kojem su stradali mnogi civili i ratni zarobljenici, a zločini počinjeni na tom području su i pravno potvrđeni.

Odluka, izgled i funkcija Muzeja

Iako je odluku donijelo 2019. godine, Ministarstvo odbrane BiH nije otvoreno za dijeljenje informacija o odluci, Muzeju, tehničkim i drugim informacijama. Na upite koji su stigli iz BiH, ali i Republike Hrvatske, nije bilo odgovora.⁸⁶ Podaci predstavljeni u nastavku su, desk metodom, prikupljeni i dostupni iz drugih javnih izvora.

⁸⁶ Prema dostupnim informacijama, Tačno.net (Centar za kritičko promišljanje Mostar), UDIK i Nacional su putili zvanične upite za dostavu informacija, no Ministarstvo se oglašilo.

Financijska podrška za muzej HVO-a dolazi i od Republike Hrvatske koja je financijska sredstva za muzej izdvojila iz državnog budžeta, a putem Udruge nositelja ratnih odličja Hrvatskog vijeća obrane Bosne i Hercegovine.⁸⁷ Ministarstvo obrane BiH će uložiti 540.000 KM za ovaj vojni muzej.

Večernji list je 2023. godine predstavio budući izgled Vojnog muzeja: zgrada Vojnog muzeja sastoji se od četiri etaže: podruma, prizemlja i dva kata. Postojeći prostor je moguće prilagoditi i organizirati prema potrebama muzeja. U dispoziciji podruma predviđa se smještanje instalacijske prostorije, depoa i prostora za pripremanje izložbi. Na etaži prizemlja planiraju se izložbeni prostori i sanitarije. Na prvom

⁸⁷ "Ministarstvo hrvatskih branitelja provodi projekt sufinanciranja izgradnje, postavljanja ili uređenja spomen-obilježja žrtvama stradalim u Domovinskom ratu. Temeljem javnog poziva podržavaju se inicijative udruga iz Domovinskog rata i jedinica lokalne samouprave, a kroz javni poziv mogu biti sufinancirana i do tri spomen-obilježja na području Bosne i Hercegovine. Na Javni poziv objavljen u 2022. godini prijavila se Udruga nositelja ratnih odličja Hrvatskog vijeća obrane Bosne i Hercegovine, uz suglasnost Udruge dragovoljaca veterana Domovinskog rata HVO HB-a, HVIDRA-e HVO HB-a, Zajednice županijskih zajednica udruga obitelji poginulih i nestalih hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu HVO HB Mostar te Hrvatske udruge logoraša Domovinskog rata BiH, sa zahtjevom za sufinanciranje izgradnje muzeja HVO-a na lokaciji vojarna 'Stanislav Baja Kraljević' u naselju Rodoč kod Mostara. Zahtjevu za sufinanciranje priloženi su, između ostalog, projektna dokumentacija čiju je izradu financiralo Ministarstvo obrane Bosne i Hercegovine i Memorandum o razumijevanju i suradnji između Udruge nositelja ratnih odličja HVO-a FBiH i Ministarstva obrane BiH o suradnji na različitim područjima od interesa, među kojima i muzejske djelatnosti. Ugovor o sufinanciranju potpisan je 21. prosinca 2022., uz iste uvjete i financijska osiguranja koja se primjenjuju kod sufinanciranja izgradnje, postavljanja ili uređenja spomen-obilježja vezanih uz Domovinski rat u Republici Hrvatskoj.", <https://www.nacional.hr/plenkovic-i-medved-financiraju-muzej-hvo-a-na-mjestu-zloglasnog-logora-za-bosnjake-u-mostaru/>

spratu planirano je izložbeni prostor za pješačko naoružanje. Drugi sprat je namijenjen za knjižnicu, čitaonicu i urede. Unutarnju muzejsku postavku čine sljedeće zbirke: naoružanja, tehničko-tvarni sredstava, odora, ratnih zastava i amblema, dokumentarne građe, audio zapisa i videozapisa, kulturno-povijesna zbirka, zbirka nakladništva i hemeroteka, fotografija, sredstava veze, spomen-soba poginulim pripadnicima HVO-a, zbirka posebnih te novijih događaja. "Važnost muzeja je i da će se moći kroz kulturni turizam ponuditi vrijedne povijesne izložke usmjerene na obogaćivanje identiteta i pomoći da se evociraju uspomene na dane ponosa i slave".⁸⁸ U zatvorenome objektu muzeja – koji će biti baš u zgradi bivšeg logora – bit će izložba u kojoj će "djeca, ali i njihova djeca, moći vidjeti svoje očeve i djedove iz HVO-a".⁸⁹ Nadalje, navodi se da će biti izloženo "čak 86 zastava HVO-a i Herceg-Bosne".⁹⁰

*"Jedina razumna reakcija na taj moralni, civilizacijski i politički skandal jest zahtjev koji je u ime nevladinih organizacija za ljudska prava iz Zagreba: Ne u naše ime! Smatramo da je neprimjereno financirati muzej na mjestu gdje je bio logor. Smatramo da je važno napraviti zaokret u politici zataškavanja i pozivamo vlasti Republike Hrvatske, ali i Bosne i Hercegovine, da okrenu stranicu i zaustave poricanje zločina".*⁹¹

88 *Započeli radovi na muzeju HVO-a: 'Vojni muzej je jamstvo da će se o povijesnoj ulozi postrojbi HVO-a nastaviti govoriti'. Večernji.ba, 2023., <https://www.vecernji.ba/vijesti/zapoceli-radovi-na-muzeju-hvo-a-vojni-muzej-je-jamstvo-da-ce-se-o-povijesnoj-ulozi-postrojbi-hvo-a-nastaviti-govoriti-1660183>.*

89 Ibid.

90 Galić, Š. Ministar šutnje, muzej zaborava. Tačno.net, 2023., <https://tacno.net/522771-2/>.

91 Pavelić, B. Plenković i Medved financiraju muzej HVO-a na mjestu zloglasnog logora za Bošnjake

Odluka o izgradnji muzeja HVO-u na utvrđenom mjestu ratnih zločina, predstavlja potpuni poraz ljudskosti ali i prekrajanje činjenica. Memorijali bi trebali služiti oporavku društva, obezbijediti mjesto za empatiju i refleksije, no ovo mjesto će služiti tek dugotrajnom brisanju zločina i instaliranju pogrešnih poruka o prošlosti. Dodatnu težinu nosi činjenica da je odluku o njegovom otvaranju na ovom specifičnom mjestu (jer se tek mjesto muzeja osporava), donijelo državno ministarstvo BiH – koje naprosto ne može ne biti svjesno težine i činjenica o zločinima počinjenim upravo tu. "Ne treba ispustiti iz vida još jednu važnu okolnost: s gradnjom muzeja na mjestu bivšeg logora, što je svakako cinizam najgore vrste, složile su se i prošle i sadašnje vlasti Bosne i Hercegovine".⁹² Nasuprot onome što se trenutno dešava, za izgradnju mira neophodno je omogućiti dostojanstveno komemoriranje i učenje novih generacija o stradanju logoraša, u skladu s činjenicama utvrđenim u presudama MKSJ-a.⁹³

u Mostaru.

92 Ibid.

93 Documenta, Pamtim logor Heliodrom. 2025., <https://documenta.hr/novosti/pamtim-logor-heliodrom/>

Sjećanje na žene u ratu i izgradnji društva u Bosni i Hercegovini

Obilježavanje žrtava žena u konfliktima ključno je za prepoznavanje njihovih iskustava, doprinosa i pomirenje. Ono priznaje njihove uloge izvan uloge žrtve, ističući njihovu otpornost i doprinos izgradnji mira. Međutim, naponi za obilježavanje žrtava moraju biti inkluzivni i višeznačni, izbjegavajući održavanje štetnih rodni stereotipa i osiguravajući da su zastupljena različita iskustva žena. U BiH, gdje su memorijalizacije okupljene oko etničkih kriterija, iskustva drugih grupa i identiteta su zanemarena u kolektivnom sjećanju. Potisnuta iz zvaničnog sjećanja, i ova grupa godinama ustraje u zahtjevu za materijalizacijom i valorizacijom vlastitog sjećanja, koje postoji (unatoč i van) etničkih narativa. Upravo zbog svoje specifičnosti – i svakako iskustva u inicijativama za uspostavljanje mjesta sjećanja, ova sekcija je posvećena dvjema inicijativama koje komemoriraju žene civilne žrtve rata i žene koje su doprinijele izgradnji bh. društva.

Urbani prostor nije rodno neutralan i obilježavaju ga hijerarhije i višestruke nejednakosti. U mnogim slučajevima, spomenici su posvećeni vojnim vođama, vojskama ili vojnicima; većina spomenika zapravo odaje počast muškarcima. Međutim, tradicionalni spomenici koji slave nacionalne heroje ne služe uvijek komemorativnim interesima žrtava kršenja ljudskih prava, posebno žena i djevojčica.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH garantuje ravnopravnost spolova i jednake mogućnosti svima, bez obzira na spol, u svim oblastima života. U članu 19. Zakon propisuje da svi imaju jednaka prava i mogućnosti učešća i pristupa kulturnom životu bez obzira

na spol, uključujući obavezu nadležnih organa vlasti i institucija da obezbijede jednake mogućnosti za pristup i dodjeljivanje nagrada zajednice za izuzetna dostignuća.

Mir sa ženskim licem

Inicijativa Mir sa ženskim licem je formirana 2013. godine kao odgovor braniteljski prava žena na isključenje žena iz politika tranzicione pravde i neosjetljivost ovih politika na štetu i patnje koje su žene u BiH preživjele tokom rata i u godinama rehabilitacije od ratnih posljedica. Inicijativa okuplja 13 ženskih aktivističkih organizacija koje dolaze iz različitih društvenih i ratnih konteksta u BiH: Fondacija "Lara" Bijeljina, Udruženje "HO Horizonti" iz Tuzle, "Forum žena" Bratunac, Udruženje žena "MOST" Višegrad, Fondacija CURE Sarajevo, Udruženje "Žena BiH" Mostar, Udruženje građanki "Grahovo" iz Bosanskog Grahova, Centar ženskih prava Zenica, Udruženje građana "Budućnost" Modriča, Fondacija "Udružene žene" Banja Luka, Helsinški parlament građana Banja Luka, Udruženje "Glas Žene" Bihać i Udruženje Prijedorčanki "Izvor" iz Prijedora.

Članice Inicijative Mir sa ženskim licem, djelujući na zajedničkoj platformi, pokrenule su više akcija za memorijalizaciju stradanja žena i uključivanje žena u opštu kulturu sjećanja, a jedna od tih akcija je i obilježavanje 8. decembra – Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini, te izmjena naziva ulica i javnih mjesta.

Inicijativa: 8. decembar kao Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini

Obilježavanjem 8. decembra, članice i podržavateljice Inicijative od

2014. godine ukazuju na nepravedan odnos društva prema ženama koje su žrtve rata, a koje nemaju adekvatno mjesto u kolektivnom sjećanju, bez spomenika ili dana kada bi ih se sjećali. Prema podacima Bosanske knjige mrtvih, u ratu u BiH ubijena je 9901 žena, što čini 10,31% od ukupnog broja stradalih u ratu i 25 procenata civilnih žrtava rata. Njihova imena se rijetko ili gotovo nikako ne nalaze na spomenicima i memorijalima, a sjećanje na njih čuvaju samo članovi porodice ili bliski prijatelji.

Inicijativa za utvrđivanje 8. decembra kao Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH pokrenuta je krajem septembra 2014. godine, da bi se umanjila isključenost žena u procesu memorijalizacije ratnih stradanja u BiH u periodu 1992-1995. te unaprijedilo vrednovanje ženskih iskustava, doprinosa i stradanja u procesu oblikovanja zajedničke kulture sjećanja. Datum 8. decembar je odabran kao jedan od "slobodnih" datuma u okviru kampanje 16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja sa ciljem da se ukaže da i zanemarivanje stradanja žena u ratovima predstavlja specifičnu formu institucionalnog rodno zasnovanog nasilja. Žene koje u ratovima gube živote usljed borbenih dejstava, granatiranja civilnih meta i naselja ili drugih vrsta ratnih zločina, ostaju nevidljive u statistikama o ljudskim gubicima kao kolateralna šteta rata čime se šalje poruka da su izgubljeni životi žena manje važni, da ne treba da budu uključeni u zajedničko sjećanje i da porodice tih žrtava stoga i nemaju pravo na bilo koji oblik restorativne pravde. Iz Inicijative navode da su željele da žene u BiH i ukupna javnost, obilježavajući kampanju 16 dana aktivizma, uključe sjećanje i na žene koje su u ratu u BiH ubijene, uglavnom kao civilne žrtve rata.⁹⁴

Inicijativa za uspostavljanje dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH je 2014. godine upućena Komisiji za ostvarivanje ravnopravnosti polova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH. Inicijativa je bila svjesna da je pitanje državnih praznika jedno od najtežih političkih pitanja u Bosni i Hercegovini. Svi pokušaji donošenja zakona o praznicima nisu uspjeli dobiti potrebnu podršku u Parlamentarnoj skupštini i utvrđivanje i obilježavanje državnih praznika još je u nadležnosti entiteta. Inicijativom je traženo da se utvrdi Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH koji bi imao karakter državnog praznika (ne nužno i neradnog dana) i kao takav bio propisan u zakonu kojim se utvrđuju državni praznici.

Prijedlog Inicijative nije dobio političku podršku Komisije za ravnopravnost polova. Datum 8. decembar se obilježava kao Dan sjećanja, kada članice Inicijative organizuju događaje u znak obilježavanja ovog dana, uključujući kampanje za podizanje javne svijesti i diskusije. Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH uvršten je u zajednički kalendar aktivnosti kampanje 16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja.⁹⁵

Odluka

Fondacija "Lara" i Udruženje "HO Horizonti" iz Tuzle, uz podršku još 10 ženskih nevladinih organizacija sa prostora BiH i uz 1500 potpisa građana i građanki, 19. septembra 2014. godine dostavili su Komisiji za ostvarivanje ravnopravnosti polova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH Inicijativu za utvrđivanje Dana sjećanja

Inicijativa Mir sa ženskim licem.

⁹⁵ Fondacija Lara, 8. decembar - Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini. 2022., <https://www.fondacijalara.com/aktuelnosti/vijesti/231-8-decembar-dan-sjecanja-na-stradanje-zena-u-ratu-u-bosni-i-hercegovini>.

na stradanje žena u ratu u BiH. Inicijativa je 2015. godine dopunjena sa prijedlogom da se 8. decembar ustanovi kao datum za Dan sjećanja koji bi se obilježavao u okviru globalne kampanje 16 dana aktivizma protiv rodnozasnovanog nasilja.

Međutim, na sjednici 29.12.2015. godine, Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova PDPsBiH je razmatrala Inicijativu no nije postignuta saglasnost o prihvatanju Inicijative njenog daljeg upućivanja u parlamentarnu proceduru, zbog čega je Inicijativa odbijena. Nikakvo obrazloženje o nedostatku saglasnosti nije uključeno u odluku.

Dana 8. decembra 2016. godine Inicijativa za ustanovljavanje Dana sjećanja je predata drugi put, kada je Komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH za ostvarivanje ravnopravnosti polova podržala je inicijativu ženskih organizacija u BiH za institucionalizaciju 8. decembra kao dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH. Komisija je zaključila da će o toj inicijativi organizirati tematsku sjednicu. Tako je 2017. godine Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine (u saradnji sa Ženskom mrežom BiH i Inicijativom "Mir sa ženskim licem" organizovala Okrugli sto na temu "Rodni aspekt ratne memorijalizacije u BiH". Osnovni cilj Okruglog stola bio je da se prezentuje važnost ustanovljavanja Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini (1992-1995. godine) i dogovore koraci daljeg djelovanja.⁹⁶ Tom prilikom je tadašnji predsjednik Komisije za ostvarivanje ravnopravnosti spolova PDPsBiH Mirsad Isaković istakao da "nema nikakve nacionalno/etničke obojenosti, nego naprotiv, pozitivan je pomak ka vidljivi-

vosti žena u procesu memorijalizacije i izdizanja stradanja žena iz atmosfere opšte politizacije ratnog perioda".⁹⁷ Iako su zaključci sa tematske sjednice bili izrazito podržavajući i afirmativni - na formalnoj sjednici Komisije, saglasnost ponovo nije postignuta.⁹⁸

Mi na ovaj način "upisujemo" u zajedničko sjećanje jedan drugi narativ u odnosu na rat koji uključuje poziciju, iskustva i stradanje žena, i propitujemo odnos i političke i akademske javnosti prema pisanju historije i kolektivnom sjećanju.

Od vremena kada smo prvi put otvorile ovo pitanje, primjetno je da su u nekim zajednicama, na lokalnim memorijalima ili spomenicima upisane i žene i drugi civili koji su izgubili život u ratu. Dakle, neki spomenici su "demilitarizovani", iako su ostali jednonacionalni. U Bosanskoj Gradišci je prihvaćena inicijativa da se na mjestu pogibije tri žene (Štefica, Almasa i Marica), koje su ubijene 1991. godine u frizerskom salonu od eksplozije granate, postavi spomen-ploča. Međutim, kako se to mjesto izmijenilo, nema više frizerskog salona, nastale su nove građevine, traži se prikladna javna lokacija za ovu ploču.⁹⁹

⁹⁷ https://static.parlament.ba/doc/106270_Zaključci%20sa%20okruglog%20stola%20Rodni%20aspekt%20ratne%20memorijalizacije%20u%20BiH.pdf

⁹⁸ Razgovor Radmila Žigić, Fondacija Lara/Inicijativa Mir sa ženskim licem.

⁹⁹ Razgovor Radmila Žigić, Fondacija Lara/Inicijativa Mir sa ženskim licem.

⁹⁶ Razgovor sa Radmilom Žigić, Fondacija Lara/Inicijativa Mir sa ženskim licem.

Inicijativa:
100 žena – 100 ulica po ženama

Imena ulica su snažan mehanizam za legitimitet društveno-političkog porotka jer toponimi imaju važnu ulogu u tome da doprinesu zvaničnim verzijama istorije koju ugrađuju u urbano okruženje. Snaga naziva ulica proizlazi iz njihove sposobnosti da ubroje nacionalni narativ o prošlosti, iako na fragmentiran način, u brojne narative grada. Toponimija ulica, sa spomenicima i imenovanjem zgrada, institucija dio su sistema politika sjećanja. U tom kontekstu, akcija "100 žena – 100 ulica po ženama" predstavlja dio strateškog plana Inicijative Mir sa ženskim licem kojoj je cilj da se kroz kulturu sjećanja u BiH vrednuje i čuva sjećanje na postignuća, iskustva i doprinos žena kroz historiju i danas. Inicijativa je pokrenula kampanju "100 žena – 100 ulica po ženama" koja je prva masovna inicijativa ove vrste u kojoj aktivistkinje borbe za ženska prava propituju i traže promjene u politikama obilježavanja javnog prostora i imenovanja ulica, kao važnog dijela ukupne kulture sjećanja u BiH.

Inicijativa je tokom 2020. godine provela istraživanje kako bi pronašle zaslužne žene i informacije o njima na osnovu kojih bi mogle da nominuju i dokumentuju prijedloge žena za kampanju koja se tiče pre/imenovanje naziva ulica u BiH. Kriteriji su bili društveni angažman u vrijeme kada je javni prostor bio zatvoren za žene ili su bile angažovane u borbi za bolji položaj žena suprotstavljajući se svim institucionalnim i društvenim preprekama na koje su nailazile; veza sa određenom lokalnom zajednicom; da postoje najmanje dva različita pisana i provjerljiva izvora o njihovom radu i postignućima; da nisu više među živima; da su se istakle djelovanjem u javnom prostoru i različitim oblastima – postigle zapažene

rezultate u svojim profesijama, bavile se profesijama koje su bile nedostupne ženama, bile antifašistkinje, mirovnjakinje, humanitarke ili aktivne u borbi za emancipaciju žena i nositeljice promjena u društvu generalno.¹⁰⁰

Pored toga, provedeno je istraživanje o zastupljenosti žena i njihovih dostignuća u trenutnim nazivima ulica i javnih prostora (u Sarajevu, Mostaru, Zenici, Tuzli, Banjoj Luci, Bihaću, Bosanskom Grahovu, Višegradu, Bratuncu, Modriči, Prijedoru i Bijeljini). Utvrđeni su statistički omjeri ulica imenovanih po ženama u odnosu na ulice imenovane po zaslužnim muškarcima koji su pokazali da u 12 gradova/opština u BiH, od ukupno 4076 ulica, samo njih 115 (dakle samo 2,82%) nosi ime po ženama ili su povezane sa ženskim aktivizmom i iskustvom. Među ovim ulicama su i one koje nose nazive po zajedničkim postignućima žena i muškaraca. U Grahovu, primjera radi, nema nijedne ulice koja nosi naziv po ženi, u Bratuncu i Mostaru postoji po jedna ulica, a u Banjoj Luci ih ima najviše.

Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji BiH propisuje da je organ odlučivanja jedinice lokalne samouprave – općinsko vijeće u općini, tj. gradsko vijeće u gradu. Ova vijeća u okviru svojih brojnih nadležnosti, pored ostalog, donose i odluke o nazivima ulica, trgova i dijelova naseljenih mjesta. Komisije koje se formiraju na nivou općina/gradova su zvanični predlagači, odnosno one upućuje prijedlog prema općinskom ili gradskom vijeću/skupštini. Međutim, same komisije također primaju prijedloge i u tom segmentu postoji mogućnost da građani/ke ili udruženja dostave prijedloge koje potom razmatra nadležna

komisija i u slučaju pozitivnog stava upućuje vijeću na odluku. Statutima je utvrđeno da odluku o davanju naziva ulicama i drugim javnim prostorima donose gradska/općinska vijeća (ili Skupštine).

Propisi međutim predviđaju različiti obim pravnih/fizičkih osoba koje mogu predložiti izmjenu naziva ulica: u najširem opsegu propis utvrđuje da su to zainteresirani građani, tijela, organizacije i institucije. Ipak, neki propisi daju precizniju listu predlagača poput: mjesne zajednice, načelnik opštine/gradonačelnik, odbornici, savjeti i predstavnici nacionalnih manjina, političke stranke i vjerske zajednice, ustanove i druga pravna lica, građani ulice čiji se naziv mijenja.

Pregled do sada podnesenih inicijativa u okviru akcije "100 žena – 100 ulica po ženama"¹⁰¹:

- Fondacija CURE iz Sarajeva je krajem 2021. godine podnijela inicijativu Komisiji za obrazovanje, kulturu i kulturno-historijsko naslijeđe Općinskog vijeća Stari Grad Sarajevo za imenovanje trga preko puta Vijećnice po Aidi Buturović, koja je bila bibliotekarka Nacionalne biblioteke u Vijećnici i koja je bila u timu koji je u noći 25/26. augusta 1992. godine pokušavao spasiti knjige iz zapaljene Vijećnice, te koja je ubijena na putu prema kući kada se vraćala iz spaljene Vijećnice. Ipak, u januaru 2022. novi trg prekoputa Vijećnice odlukom Općinskog vijeća Stari Grad Sarajevo dobio je zvanični naziv "Trg Prve brigade policije", u čast više

.....
¹⁰¹ Čaušević, J. Inicijative za imenovanje ulica i javnih prostora po ženama u BiH – dvije godine kasnije. 2023., <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/inicijative-za-imenovanje-ulica-i-javnih-prostora-po-zenama-u-bih-dvije-godine-kasnije/>.

od 700 pripadnika ove brigade koji su na samom početku opsade Sarajeva stali u odbranu grada. U augustu 2022. gradonačelnica Sarajeva Benjamina Karić najavila je da će Aida Buturović Grad Sarajevo podići spomen-ploču.¹⁰² Prema dostupnim informacijama, spomen-ploča još uvijek nije postavljena.

- Udruženje građana "Budućnost" iz Modriče uputilo je inicijativu Odjeljenju za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove i ekologiju u Opštini Modriča u junu 2022. da se jedna ulica nazove po učiteljici Savki Mačak, koja je imala veliki doprinos u opismenjavanju ljudi u Modriči i koja je radila u OŠ "Sutjeska" (područna škola Skugrić) do 1948. godine. Još uvijek nije stigla povratna informacija od nadležnog odjeljenja da li je inicijativa razmotrena i da li ima izgleda za njeno usvajanje.
- Fondacije Udružene žene i Helsinškog parlamenta građana Banja Luka, u saradnji s Udruženjem "Žena i porodica" i Snježanom Gvozden, odbornicom Skupštine Grada Gradiška inicirale su podnošenje inicijative za dodjelu naziva ulice u Gradišci po Staki Bokonjić, ženi iz gradiške porodice Čubrilović koja je u historiji zabilježena kao prva srpska doktorica u Bosni i Hercegovini. Inicijativa je predata gradonačelniku Gradiške u aprilu 2023. godine i još uvijek nije dobijen odgovor.
- Udruženje Forum žena iz Bratunca uputilo je inicijativu Skupštini Opštine Bratunac u junu 2022. da se dvije ulice preimenuju po lokalnim ženama

.....
¹⁰² Fondacija Cure, Stvaramo kulturu sjećanja na žene koje su pomjerale granice – Aida Buturović. <https://fondacijacure.org/stvaramo-kulturu-sjecanja-na-zene-koje-su-pomjerale-granice-aida-buturovic/>.

– pjesnikinji Milici Topalović i Mirjani Đukanović, koja je značajno doprinijela unapređenju društvenopolitičkog života u Bratuncu. Sastanak s predstavnicima vlasti nije bio ohrabrujući jer je istaknuta finansijska strana i potencijalni problemi koje bi izazvale promjene postojećih naziva ulica.

- Udruženje građanki Grahovo uputilo je 2022. inicijativu prema načelniku i Općinskom vijeću Općine da Željka Prša, aktivistkinja koja je dala doprinos u gradnji mira i pomirenju građana/ki u Bosanskom Grahovu, te Jelena Bilbija i Boja Ivetić dobiju svoje ulice. Nisu još uvijek dobile nikakve povratne informacije povodom ove inicijative.
- Udruženje Prijedorčanki Izvor je 2022. uputilo prijedlog upravi Grada Prijedora za imenovanje sedam ulica po zaslužnim ženama koje su ostavile traga u kulturnom, društvenom, političkom i naučnom životu ove lokalne zajednice. Od nadležne komisije u upravi još uvijek nije dobijen nikakav odgovor.
- Udruženje žena MOST Višegrad uputilo je inicijativu Komisiji za određivanje naziva ulica, trgova, parkova i mostova na području opštine Višegrad aprila 2022. da se dvije ulice preimenuju po Bukici Romano, posljednjoj višegradskoj Jevrejki koja je ostavila neizbrisiv trag u historiji Višegrada, i po Lotiki Loti Celermajer, koja je postala simbolom novog doba i vrijednosti, novog tipa poslovne, poduzimljive i emancipirane žene. Krajem 2022. godine dobijen je dopis da u Skupštini

opštine Višegrad ne postoji više komisija ovog tipa i da se dopis pošalje načelniku opštine, koji će, ukoliko inicijativu smatra prihvatljivom, Skupštini podnijeti prijedlog odluke o promjeni naziva ulica. Ipak, nezvanično je dobijena obeshrabrujuća informacija vezana za finansijsku stranu promjene postojećih naziva ulica.

- Centar ženskih prava iz Zenice aprila 2022. uputio je inicijativu Vijeću Grada Zenice da se jedna nova ulica nazove po Sabahi Čolaković, heroini iz Drugog svjetskog rata, članici ilegalnog pokreta otpora u Zenici koja se hrabro borila za slobodu građana i građanki Zenice. Vrlo brzo dobijen je odgovor da će se inicijativa uzeti u razmatranje čim se usvoji propis, čije je donošenje u toku, kojim će se precizirati procedura i kriteriji za dodjelu ili izmjenu naziva ulica, trgova, mostova i parkova u Gradu Zenica. Još uvijek nema novih konkretnih podataka o statusu inicijative.
- Inicijativa je pokrenuta i prema Gradskoj skupštini Grada Bijeljina, za imenovanje ulica po ženama čiji su doprinosi publikovani u knjizi Žene u historiji Semberije i u Leksikonu 100 žena – 100 ulica po ženama. Međutim, kako je davno (još 2013) istekao mandat Komisiji za imenovanje ulica GU, čeka se imenovanje novog saziva Komisije da bi se formalizovali prijedlozi koji će biti upućeni u skupštinsku proceduru.

Samo u slučaju jedne podnesene inicijative na lokalnom nivou donesena je odluka.

Helsinški parlament građana i Fondacija Udružene žene su 26.11.2021. podnijele Gradu Banjaluci dvije inicijative za dodjelu naziva ulica – po Vahidi Maglajlić, narodnoj heroini Drugog svjetskog rata i Miri Kesić, prvoj direktorici Doma za djecu i omladinu bez roditeljskog staranja Rada Vranješević. Inicijativa je odbijena, pa su aktivistkinje ponovo uputile isti prijedlog. U ponovljenoj proceduri, prijedlog za Miru Kesić je usvojen i jedna je ulica dobila ime po ovoj Banjalučanki. Kad je u pitanju Vahida Maglajlić, ova inicijativa nije prihvaćena, te ova čuvena ratna heroína, odlikovana Ordenom narodnog heroja Jugoslavije ni danas nema ulicu u rodnom gradu.¹⁰³ U ponovljenoj inicijativi na Komisiji za davanje naziva ulicama i trgovima usaglašeno je da po Vahidi Maglajlić dobije naziv ulica u naselju Lauš,¹⁰⁴ no tokom glasanja samo je jedan odbornik bio za, a ostali suzdržani, čime je i ova inicijativa ostala neusvojena.

Međutim, Na sjednici Gradskog vijeća Lukavac održanoj dana 2.7.2025. godine izglasano je imenovanje ulica po ženama. Ovo su imena ulica: Ulica Teodore Krajevski, Ulica Hibe Šerbić, Ulica dr. Vere Šnajder, Ulica dr. Ševale Iblizović, Ulica Vahide Maglajlić, Park Adeline Irbi, Ulica Macan Marije – ponovo i ulica Tenzile Hasanović.

Prijedlog je podnio gradonačelnik Lukavca, pozivajući se na otvoreno pismo Inicijative Mir sa ženskim licem. Otvoreno pismo za imenovanje ulica po ženama upućeno je gradskim odnosno opštinskim/općinskim vlastima u 142 jedinice lokalne samouprave u BiH, krajem 2023. i ponovljeno kao novogodišnja čestitka krajem 2024. godine. Nekoliko ih je odgovorilo da je primilo pismo i da će zahtjeve iz pisma uključiti u lokalnu politiku u ovoj oblasti.¹⁰⁵

105

Razgovor Radmila Žigić, Fondacija Lara/Inicijativa Mir sa ženskim licem.

103

Do 1992. godine u Banjaluci, u naselju Pobrđe je postojala Ulica Vahide Maglajlić, ali je ona preimenovana i danas nosi ime po jednoj drugoj znamenitoj ženi, Anki Drakulić, prvoj učiteljici u srpskoj zajednici u Banjaluci.

104

„U toj ulici nema nijedne kuće ni zgrade, samo šikara i u korov zarasli voćnjak“ navodi novinarka Milkica Manojlović u tekst dostupnom ovdje: https://direkt-portal.com/quo-vadis-vahida/?fbclid=IwQ0xDswLUx8xleHRuA2F1bQIxMQABH12HwZd-n2T-2cxpblikJeZFQxnRdHOGfDVR8PXtpKlZahiwqd-zU8-iOQuP3_aem_j9cVRRc83w400JblSax_DQ.

Spomenik žrtvama ratnog seksualnog nasilja u Bosni i Hercegovini

Federalni ministar rada i socijalne politike Adnan Delić je 2023. godine pokrenuo inicijativu za izgradnju spomenika žrtvama seksualnog nasilja u BiH. U najavi inicijative je rekao da "idealno bi bilo da se spomenik napravi u Foči, Višegradu ili Prijedoru – koji su najbolji svjedoci tih zločina. Ukoliko to ne bude moguće na teritoriji Republike Srpske, onda u Kantonu Sarajevo ili negdje u Federaciji gdje je moguće". Inicijativa je uključivala blisku saradnju sa Memorijalnim centrom Kantona Sarajevo i Udruženjem Žene žrtve rata Foča 92-95.

Kako je vrlo brzo bilo jasno da izgradnja neće biti realizovana u Foči, odlučeno je da spomenik bude podignut na lokaciji pansiona Kon-Tiki u Vogošći,¹⁰⁶ gdje je bio logor tokom rata i koji nosi simboličko značenje zbog zločina počinjenih na tom mjestu, a koji će postati muzej koji će na ovoj lokaciji izgraditi Memorijalni centar Kantona Sarajevo. Za mikrolokaciju izgradnje spomenika žrtvama ratnog zločina silovanja u Bosni i Hercegovini je odabran ulaz u ovaj kompleks, kako bi što dosljednije i vjerodostojnije služio svojoj svrsi i prenosio poruku svim posjetiteljima kompleksa, ali i bio pristupačan za različite prigode i okupljanja".¹⁰⁷

106

Projektom uređenja i adaptacije ovog prostora Odlukom Skupštine Kantona Sarajevo iz 2006. godine, naveden kao jedan od potprojekata mapiranja opsade Sarajeva 1992-1995. Ministarstvo za boračka pitanja i Vlada Kantona Sarajevo su krajem 2022. godine otkupili zemljište i prateće objekte. U mjesecu februaru 2023. godine, izvršena je primopredaja, i prostor i objekti dati su na upravljanje Fondu Memorijala Kantona Sarajevo, sadašnjem Memorijalnom centru Sarajevo.

107

Tenderska dokumentacija, <https://api.fmrsp.gov.ba/files/da867d96-2b63-419c-aa2a-b6abb0283fa>.

Opis spomen-obilježja

Izrada idejnog rješenja, kao i razvoj cjelokupne ideje je razvijan u bliskoj saradnji udruženja preživjelih i Federalno ministarstva ministarstvo rada i socijalne politike. Tako je usaglašeno da "spomenik mora biti autentičan, bez etničkih oznaka, te da simbolizira sve žrtve ratnih zločina silovanja, bez obzira na etničku pripadnost, spol ili druge razlike. Istaknuto je i da spomenik treba biti mjesto sjećanja, edukacije i podsjećanja na strahote koje su preživjele žrtve silovanja, ali i simbol podrške preživjelim i njihove borbe za pravdu".¹⁰⁸

Federalno ministarstvo rada i socijalne politike i Memorijalni centar Sarajevo su zajednički (finansijski) obezbijedili izgradnju spomenika žrtvama ratnog zločina silovanja u BiH. Mjesto gdje će biti podignuto je dio šireg kompleksa u kojem Memorijalni centar Sarajevo formira Muzej stradanja građana BiH te istraživačko-dokumentacioni i arhivski centar.

Stručna komisija, sastavljena od predstavnika Federalnog ministarstva rada i socijalne politike, Memorijalnog centra Sarajevo i udruženja žrtava, odabrala je 2025.godine idejno rješenje, arhitekata Asmir Šabić i Zulejha Zatrić Šabić.¹⁰⁹ Spomenik će se gra-

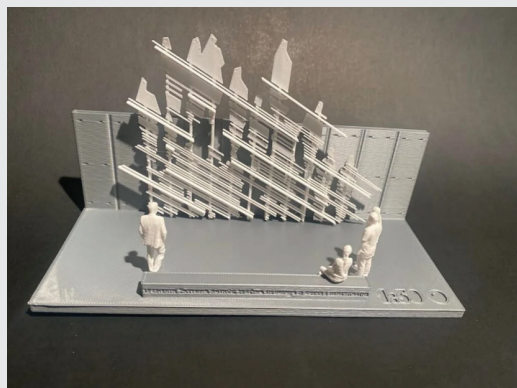
108

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Ministar Delić: Najbolje je rješenje da prvo spomen-obilježje preživjelim ratnog zločina silovanja bude Kontiki u Vogošći. 2024., <https://fbihvlada.gov.ba/hr/ministar-delic-najbolje-je-rjesenje-da-prvo-spomen-obiljezje-prezivjelim-ratnog-zlocina-silovanja-bude-kontiki-u-vogosci>.

109

Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Dodijeljeni certifikati i promovisano pobjedničko rješenje Prvog spomenika žrtvama ratnog zločina silovanja u BiH. 2025., <https://fmrsp.gov.ba/dodijeljeni-certifikati-i-promovisano-pobjednicko-rjesenje-prvog-spomenika-zrtvama-ratnog-zlocina-silovanja-u-bih>.

diti na prostoru kompleksa Kon-Tiki u Vogošći, a iako je najavljeno otvaranje 19.6.2025. godine, pomjereno je za kasnije (zbog izvođenja radova).

Idejno rješenje, Asmir Šabić i Zulejha Zatrić Šabić

Odabrano idejno rješenje, umjetnički sažima iskustvo žrtava – od trenutka kada im je nasilno prekinuta svakodnevica, do njihove unutrašnje snage i borbe za dostojanstvo. "Koncept izvire iz svakodnevnog života, njegove krhkosti i potom se prikazuje nagli prekid normalnosti koji donosi ratno nasilje. Skulptura rasparčanih silueta predstavlja figure ranjene traumom, ali i ponosno uzdignute, simbolizujući dostojanstvo i snagu svih onih koji su preživjeli".¹¹⁰ Ovaj spomenik ima zadatak da podsjeća, edukuje i podstakne na razmišljanje o podnesenoj žrtvi. To je mjesto gdje odajemo žrtvama počast, gdje učimo o historiji i borbi protiv svake vrste nečovječnosti (opis iz projektne dokumentacije).

Iz Udruženja "Žrtve rata Foča 92-95" su o idejnom rješenju i početku radova objavili: "Spomenik nije samo podsjetnik na prošlost već i simbol

dostojanstva, hrabrosti i neprestanog sjećanja na žene koje su pretrpjele neizrecivu bol. Ovo spomen-obilježje svjedoči o njihovoj snazi, ali i o našoj zajedničkoj odgovornosti da nikada ne zaboravimo i da uvijek težimo pravdi i suosjećanju. Neka ovo bude mjesto poštovanja, tuge, ali i nade – da se ovakvi zločini nikada više ne ponove".¹¹¹

.....
¹¹¹ Facebook stranica Udruženja „Žrtve rata Foča 92-95“.

.....
¹¹⁰ Ša.A. Autorima spomenika žrtvama silovanja uručene nagrade: Poznato kako će on izgledati. Oslobođenje, 2025., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/foto-autorima-spomenika-zrtvama-silovanja-urucene-nagrade-poznato-kako-ce-izgledati-1029569/#google_vignette.

Zaključak

Posvećenost pravnom statusu u inicijativama za obilježavanje spomenika služi kao sredstvo za priznavanje historijskih nepravdi i utire put za inkluzivniju i pravedniju budućnost dok se zemlja nastavlja suočavati sa svojom traumatičnom prošlošću. Kako bi se osiguralo da se lekcije naučene iz historije ne izgube, već da djeluju kao temelj za razvoj i pomirenje zemlje, kontinuirani dijalog oko spomen-obilježja, spomenika i narativa mora biti put BiH prema suočavanju s prošlošću na bazi sudski utvrđenih činjenica, zatim pomirenju.

Složena struktura država, sa podjelom i rascjepkanošću u nadležnostima, ne doprinosi konstruktivnom pristupu memorijalizaciji. Problem nije u centralizaciji nadležnosti (tačnije – nemoguće je zamisliti izmještanje sa lokalnog nivoa) već u nedostatku harmoniziranog standarda koji bi bio obavezujući na nekoliko razina – transparentnosti procesa, uključenosti predstavnika žrtava i preživjelih, oblikovanju narativa, pridržavanju sudski utvrđenih činjenica, jasnih procedura za institucije i tijela koje donose odluke o ovim pitanjima. Memorijalizacija jeste način izgradnje narativa o prošlosti i jasno je koliko je kompleksno ovo pitanje u BiH, no analiza prakse u lokalnim zajednicama je izrazito neujednačena, u svim nabrojanim poljima, što doprinosi produbljivanju podjela i retraumatizaciji preživjelih. Zadatak memorijalizacije pak nije isključivo promoviranje određene slike prošlosti, već i kao oblik simbolične reparacije, pravde za žrtve, priznanja, alata za suočavanje s prošlošću. Memorijali se zamišljaju kao etička i politička obećanja o neponavljanju - namijenjeni su da buduće generacije nauče lekcijama iz prošlosti kako se tragedije iz historije ne bi ponovile.

Način na koji se nosimo s memorijalizacijom u BiH, što nije izuzetak,

zavisi o tome ko vodi proces i, što je još važnije, koja je uloga dodijeljena memorijalima. Memorijali, kako je to analiza pokazala, ne djeluju uvijek kao ujedinjujuća snaga za društvene grupe. Ponekad mogu produbiti linije podjela i rane nanese tragedijom i nasiljem.

Neuspjeh u suočavanju s bolnim iskustvom prošlih zločina također ima dalekosežne posljedice na društvo u cjelini. Mlade generacije zaslužuju učiti o prošlosti iz više perspektiva, kako ne bi ovjekovječile predrasude, mržnju i neprijateljstva iz prošlosti. Organizacijama civilnog društva i aktivistima treba dati prostor i podržati ih u njihovom radu na komemorativnim inicijativama, uključujući javna okupljanja kojima se priznaje patnja žrtava, posebno djece, u ratu.¹¹²

Zaključci ovog dokumenta ukazuju na dva ključna nalaza: (I) pravo na sjećanje nije adekvatno oblikovano u našem pravnom okviru, uskraćujući preživjelim pravo na ovu vrstu reparacije i javnog iskazivanja istine zasnovane na činjenicama; (II) historijski revizionizam popunjava pravne praznine a postojeće procedure su na lokalnim nivoima često zloupotrebene. Ove pojave su rezultirale trećim nalazom – nosioci inicijativa su najčešće udruženja žrtava i preživjelih, te nevladine organizacije i ovi procesi izrazito rijetko imaju konstruktivan dijalog sa donosiocima odluka. Time se inicijative pretvaraju u test izdržljivosti u kojem, sve češće, žrtve ne dožive moralnu satisfakciju u obliku memorijala i priznanja.

.....

¹¹² Council of Europe Commissioner for Human Rights Statement, Bosnia and Herzegovina: it is high time for a memorial to the killed children of Prijedor to be built. 2023., <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/bosnia-and-herzegovina-it-is-high-time-for-a-memorial-to-the-killed-children-of-prijedor-to-be-built>

Preporuke

Memorijalizacija je dugotrajan proces kojem drugi alati tranzicione pravde mogu doprinijeti. Njegov uspjeh dijelom zavisi i od toga da li nadležni za javni prostor usvajaju i provode politike o pamćenju koje zastupaju različita gledišta i njeguju dobru saradnju sa civilnim društvom, čije akcije mobilisu grupe ljudi, pokreću inicijative i debate i olakšavaju preuzimanje vlasništva od strane javnosti.¹¹³ Neophodno je naglasiti da memorijali imaju veliki potencijal da uspostave potrganu vezu između činjenica o ratu devedesetih i načina kako ih se sjećamo. No, da bi se došlo u tu fazu, potrebno je riješiti nedostatak pravne regulative i otkloniti mogućnosti za zloupotrebe na lokalnim nivoima, kao i omogućiti funkcionalan okvir za rad.

Bosna i Hercegovina bi trebala usvojiti sveobuhvatan pravni okvir na državnom nivou kojim će regulisati pitanje obilježavanja i memorijalizacije s ciljem izbjegavanja ponovne viktimizacije i daljeg kršenja prava na dostojanstvo preživjelih i žrtava. To uključuje ustanovljavanje standarda i kriterija za podizanje memorijala i održavanje komemorativnih aktivnosti uz obavezujući konsultativni proces (nevladine organizacije, udruženja žrtava i preživjelih, ekspertska zajednica);

Pored donošenja novih regulativa, obavezno je obratiti pažnju na usaglašavanje normi koje regulišu ovu oblast kroz druge zakone i podzakonske akte. Naprimjer, kroz Zakon o nestalim licima, Statute lokalnih nivoa, pravilnike institucija, itd. Također, međusektorsko regulisanje treba harmonizirati i kroz uređenje legislative koja je još uvijek u postupku izrade: Zakon o pravima žrtava torture na

nivou BiH, potencijalno strategiju tranzicijske pravde.

Neophodno je u kontekstu memorijalizacije insistirati na formiranju fonda za nestale osobe, kao i revidiranju člana 20. Zakona o nestalim osobama. Ovo bi podrazumijevalo aktivno uključivanje predstavnika zakonodavnog organa.

Postupanje po zahtjevima i inicijativama za obilježavanja mjesta stradanja ili podizanja memorijalnih simbola pred lokalnim organima i tijelima mora biti pravovremeno, informativno za podnosiocje inicijativa i lokalne zajednice. Šutnja administracije i odbijanje razgovora povodom ovih inicijativa nisu prihvatljivi niti u skladu sa pozitivnim zakonodavstvom.

Službene politike sjećanja treba da budu višedimenzionalne i uključuju mjere koje se odnose na javne prostore (spomenici, parkovi, trgovi, itd.), umjetničke izraze (muzeji, predstave, koncerti, slikovne izložbe, itd.), medijske inicijative i javne događaje i aktivnosti koje sponzorije država na značajne datume.

Nužno je promijeniti fokus memorijalizacije i preusmjeriti ga na žrtve. To uključuje kako pristup izgradnji memorijala, tako i opšti pristup praksama sjećanja. Ovo uključuje cijeli spektar aktivnosti poput: ispitivanja (sve)prisustva političkog vodstva i njihove centralne uloge tokom komemoracija; medijsko izvještavanje o komemoracijama i memorijalima; ulogu međunarodnih aktera; i slično. Posebno se naglašava problem centralne uloge političkih predstavnika/ca na komemoracijama gdje bi fokus trebao biti na žrtvama zločina koje se komemoriraju i njihovim porodicama, odnosno predstavnicima/cama udruženja žrtava. Nerijetko je slučaj da se tokom komemoracija žrtvama zločina predstavnici/e svih nivoa vlasti najavljaju i obraćaju tokom komemoracija, što bi se trebalo ograničiti količinski i vremenski, kako

.....
¹¹³ United Nations. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence.

se ne bi takvi događaji eksploatisali za političke ciljeve i potencijalno dodatno dijelili društvo u BiH. Ograničavanje ili čak izostavljanje nekih od ovih aktera za govornicom tokom komemoracija se može postići preporukama međunarodnih i drugih tijela i organizacija, tako da prostor i vrijeme komemoracija ostaje fokusiran na same žrtve i njihove porodice, kao i utvrđene činjenice o zločinu zbog kojeg se komemoriraju.

Literatura

Bačić: Gradonačelnik ne želi razgovarati o spomeniku ubijenoj djeci Prijedora, i danas tražimo tijela nestalih, N1, 2025., <https://n1info.ba/vijesti/bacic-gradonacelnik-ne-zeli-razgovarati-o-spomeniku-ubijenoj-djeci-prijedora-i-danas-trazimo-tijela-nestalih/>

Begić, J. Predstavljeno idejno rješenje za spomenik civilnim žrtvama rata u Sarajevu. Detektor, 2024., <https://detektor.ba/2024/06/12/predstavljeno-idejno-rjesenje-za-spomenik-civilnim-zrtvama-rata-u-sarajevu/>

Begić, J. Gradsko vijeće izglasalo izgradnju spomenika civilnim žrtvama Sarajeva. Detektor, 2024., <https://detektor.ba/2024/10/23/gradsko-vijece-izglasalo-izgradnju-spomenika-civilnim-zrtvama-sarajeva/>

Car, I. Spomenik Bruce Leeu u Mostaru, da i zašto. Lupiga, 2005., <https://lupiga.com/vijesti/spomenik-bruce-leeu-u-mostaru-da-i-zasto>

Council of Europe Commissioner for Human Rights Statement, Bosnia and Herzegovina: it is high time for a memorial to the killed children of Prijedor to be built. 2023., <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/bosnia-and-herzegovina-it-is-high-time-for-a-memorial-to-the-killed-children-of-prijedor-to-be-built>

Čaušević, J. Et al. Vodič za imenovanje ulica po ženama. forumZFD, 2022., <https://www.fondacijalara.com/images/docs/Vodic%20za%20imenovanje%20ulica%20po%20zenama%20WEB.pdf>

Čaušević, J. Inicijative za imenovanje ulica i javnih prostora po ženama u BiH – dvije godine kasnije. 2023., <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/inicijative-za-imenovanje-ulica-i-javnih-prostora-po-zenama-u-bih-dvije-godine-kasnije/>

Čusto, A. Šta su nama spomenici? Nomad, 2020., <https://nomad.ba/custo-sta-su-nama-spomenici>

Čudić, E. Dokumentovano ubistvo. Kulture sećanja u pokretu, <https://www.kulturesecanja.org/blog/dokumentovano-ubistvo/>

Čudić, E. Moje Brčko ne ispunjava želje. DWP Balkan, 2022., <https://dwp-balkan.org/bs/moje-brcko-ne-ispunjava-zelje-2/>

Čudić, E. Priča o našem zločinu. Media.ba, 2023., [https://www.media.ba/bs/magazin-novi-](https://www.media.ba/bs/magazin-novi-narstvo/prica-o-nasem-zlocinu)

[narstvo/prica-o-nasem-zlocinu](https://www.media.ba/bs/magazin-novi-narstvo/prica-o-nasem-zlocinu)

Detektor TV, Epizoda 163: Porodice žrtava genocida traže obilježavanje grobnica, 2024., <https://detektor.ba/2024/07/05/epizoda-163-porodice-zrtava-genocida-traze-obiljezavanje-grobnica/>

Documenta, Pamtimo logor Heliodrom. 2025., <https://documenta.hr/novosti/pamtimo-logor-heliodrom/>

Džaferagić, N. Na Kazanima otkriveno spomen-obilježje ubijenim građanima Sarajeva. Detektor, 2021., <https://detektor.ba/2021/11/15/na-kazanima-otkriveno-spomen-obiljezje-ubijenim-gradjanima-sarajeva/>

Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Dodijeljeni certifikati i promovisano pobjedničko rješenje Prvog spomenika žrtvama ratnog zločina silovanja u BiH. 2025, <https://fmrsp.gov.ba/dodijeljeni-certifikati-i-promovisano-pobjednicko-rjesenje-prvog-spomenika-zrtvama-ratnog-zlocina-silovanja-u-bih>

Fondacija Cure, Stvaramo kulturu sjećanja na žene koje su pomjerale granice – Aida Buturović. <https://fondacijacure.org/stvaramo-kulturu-sjecanja-na-zene-koje-su-pomjerale-granice-aida-buturovic/>

Fondacija Lara, 8. decembar - Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini. 2022., <https://www.fondacijalara.com/aktuelnosti/vijesti/231-8-decembar-dan-sjecanja-na-stradanje-zena-u-ratu-u-bosni-i-hercegovini>

Hukanović, A. Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>

Jerković, M. Hoće li u Brčkom biti postavljena spomen-ploča ubijenim civilima? - "Vjerujemo u multietničnost". Oslobođenje, 2023., <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/hoce-li-u-brckom-biti-postavljena-spomen-ploca-ubijenim-civilima-vjerujemo-u-multietnicnost-865744/>

Jer me se tiče.'s post, OBRAĆANJE FIKRETA BAČIĆA, 31.5.2023., https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=644169284421329&id=100064847884404

Gaćanica, L. i Finkeldey, C. Nazivanje ratnih zločina pravim imenom: Pravna regulacija zabrane negiranja (poricanja), minimiziranja, opravdavanja ili odobravanja genocida, holo-

kausta, zločina protiv čovječnosti ili ratnih zločina. forumZFD i TRIAL International, 2019., https://dwp-balkan.org/wp-content/uploads/2022/05/Nazivanje-ratnih-zlocina-pravim-imenom_0.pdf

Gačanica, L. Reparacije u Bosni i Hercegovini: pravda koja (ne) dolazi. Balkanska istraživačka mreža Bosne i Hercegovine (BIRN BiH), 2024., https://tranzicijskapravda.detektor.ba/wp-content/uploads/2024/08/Reparacije_final.pdf

Gaćanica, L. Prekrajanje prošlosti u javnom prostoru: slučaj grada Mostara. 2020., <https://dwp-balkan.org/bs/prekrajanje-proslosti-u-javnom-prostoru-slucaj-grada-mostara/>

Galić, Š. Ministar šutnje, muzej zaborava. Tačno.net, 2023., <https://tacno.net/522771-2/>

Grad Sarajevo, PROGRAM PODIZANJA SPOMENIKA I UMJETNIČKIH SKULPTURA OD ZNAČAJA ZA GRAD SARAJEVO KOJIMA JE GRAD SARAJEVO INVESTITOR ZA 2025. GODINU, <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2025/01/Program-podizanja-spomenika-i-umjetnickih-skulptura-od-znacaja-za-Grad-Sarajevo-kojima-je-Grad-Sarajevo-investitor-za-2025-godinu.pdf>

Grad Sarajevo, Odluka o podizanju Spomen-obilježja civilnim žrtvama zločina opsade Sarajeva 1992-1996., <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2024/11/Tacka-2.-Odluka-o-podizanju-Spomen-obiljezja-civilnim-zrtvama-zlocina-opsade-Sarajeva-1992-1996.pdf>

Gradsko Vijeće Sarajevo, Izvještaj o provedenoj javnoj raspravi na Nacrt odluke o podizanju spomen-obilježja civilnim žrtvama rata Grada Kantona Sarajevo '92-'95. godine, <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2024/10/Tacka-2.-Izvjestaj-o-provedenoj-javnoj-raspravi-na-Nacrt-Odluke-o-podizanju-Spomen-obiljezja-civilnim-zrtvama-rata-Grada-Kantona-Sarajeva-92-95.-godine.pdf>

Grebo, L. i Brkanić, Dž. Četiri miliona maraka za spomenike u službi podjele. Detektor, 2020., <https://detektor.ba/2020/01/03/analiza-cetiri-miliona-maraka-za-spomenike-u-sluzbi-podjele/>

Grebo, L. Porodice žrtava genocida traže obilježavanje grobnica. Detektor, 2024., [\[cida-traze-obiljezavanje-grobnica/\]\(https://detektor.ba/2024/07/05/porodice-zrtava-geno-cida-traze-obiljezavanje-grobnica/\)](https://detektor.ba/2024/07/05/porodice-zrtava-geno-</p></div><div data-bbox=)

IDEJNI PROJEKAT Spomen-obilježje – Kazan, <https://gradskovijece.sarajevo.ba/wp-content/uploads/2021/10/Tacka-10.-Prijedlog-Odluke-o-podizanju-spomen-obiljezja-Kazani-nl.pdf>

Komesarka Vijeća Evrope za ljudska prava, Dunja Mijatović, Pismo Skupštini Grada Prijedora, <https://rm.coe.int/letter-to-the-city-assembly-of-the-municipality-of-prijedor-bosnia-and/1680abcca7>

Kultura sjećanja. Brčko, Logor "Luka", Spomen soba / Muzej logoraša. 2012., <https://kulturasjecanja.org/brcko-logor-luka-spomen-soba-muzej-logorasa/>

Kultura sjećanja. Brčko, Spomenik Draži Mihailoviću. 2012., <https://kulturasjecanja.org/brcko-spomenik-drazi-mihailovicu/>

Memčić, L. Skoro stotinu masovnih grobnica Srebrenice i dalje neobilježeno i nepristupačno, 30 godina nakon genocida. Detektor, 2025., <https://detektor.ba/2025/07/06/skoro-stotinu-masovnih-grobnica-srebrenice-i-dalje-neobiljezeno-i-nepristupacno-30-godina-nakon-genocida/>

Milojević, M. Quo vadis, Vahida? Impuls portal, 2022., https://direkt-portal.com/quo-vadis-vahida/?fbclid=IwQ0xDSwLUx8xleHRuA2FlbQIxMQABHt2HwZdn2T-2cxpblikJeZFQxnRdHOGfDVR8PXtpKllzahiwwqdU8-iOQuP3_aemj9cVRRc83w400JblSax_DQ

Ministarstvo odbrane BiH, PRAVILNIK O MUZEJIMA PUKOVA ORUŽANIH SNAGA BOSNE I HERCEGOVINE, https://www.mod.gov.ba/dokumenti/interni_dokumenti/BOS%20Pravilnik%20o%20MUZEJIMA.pdf

Ministarstvo odbrane BiH. U Mostaru održana vojna svečanost u povodu 18. godišnjice 1. pješadijskog (gardijskog) puka OS BiH i 31. godišnjice HVO-a. 2023., <https://www.mod.gov.ba/aktuelnosti/vijesti/?id=98086>

Moll, N. "Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015. Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015., <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>

Naidu, E. From Memory to action: A Toolkit for Memorialization in Post-Conflict Societies.

<https://www.sitesofconscience.org/wp-content/uploads/2016/08/From-Memory-to-Action-A-Post-Conflict-Memorialization-Toolkit.pdf>

Nora, P. *Realms of Memory: Rethinking the French past*. Vol. 1., *Conflicts and divisions*; volume II., *Traditions*; vol. III. *Symbols*, New York: Columbia University Press, 1998.

Novalić, N. IZMEĐU PORICANJA I PRIZNANJA: Kome i čemu služi spomenik na Kazanima? *Analiziraj.ba*, 2023., <https://analiziraj.ba/izmedju-poricanja-i-priznanja-kome-i-cemu-sluzi-spomenik-na-kazanima/>

Pašalić, E. Ko i kojim civilnim žrtvama rata u Brčkom podiže spomenik? *Brčanski Forum*, 2022., <https://brcanski-forum.com/2022/10/18/ko-i-kojim-civilnim-zrtvama-rata-u-brckom-podize-spomenik/>

Pavelić, B. Plenković i Medved financiraju muzej HVO-a na mjestu zloglasnog logora za Bošnjake u Mostaru. *Nacional*, 2023., <https://www.nacional.hr/plenkovic-i-medved-financiraju-muzej-hvo-a-na-mjestu-zloglasnog-logora-zabosnjake-u-mostaru/>

Pojmovnik. Kulture sećanja u dijalogu. <https://www.kulturesecanja.org/pojmovnik/#::~:~:text=Memorijalizacija%20u%20u%C5%BEem%20smislu%20predstavlja%20proces%20stvaranja%20javnih,sve%20aktivnosti%20koje%20te%C5%BEe%20C-4%8Duvanju%20se%C4%87anja%20na%20pro%C5%A1lost>

Rovčanin, H. Strategija za tranzicijsku pravdu zaboravljena skoro deceniju. *Detektor*, 2021., <https://detektor.ba/2021/07/07/strategija-za-tranzicijsku-pravdu-zaboravljena-skoro-deceniju/>

Sandić-Hadžihasanović, G. Inicijativa za spomenik žrtvama ubijenim na Kazanima. *Radio Slobodna evropa*, 2011., https://www.slobodnaevropa.org/a/zrtve_ubijene_u_kazanima_se_ne_smiju_zaboraviti/24404901.html

Skupština Grada Prijedora, Skraćeni zapisnik sa 19.redovne sjednice Skupštine grada Prijedora, 25.2.2022. godine, https://www.prijedor-grad.org/files/sadrzaj/S15818_Skraceni%20zapisnik%20sa%2019.%20redovne%20sjednice.pdf

Ša.A. Autorima spomenika žrtvama silovanja uručene nagrade: Poznato kako će on izgledati.

Oslobođenje, 2025., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/foto-autorima-spomenika-zrtvama-silovanja-urtucene-nagrade-poznato-kako-ce-izgledati-1029569/#google_vignette

TENDERSKA DOKUMENTACIJA -Izrada Idejnog rješenja Spomenika civilnim žrtvama grada - Kantona Sarajevo, <https://www.sarajevo.ba/bs/document/593>

Trepanić Hebib, A. Spomen-obilježje na Kazanima oštećeno bojom u spreju. *Detektor*, 2023., <https://detektor.ba/2023/09/29/spomen-obiljezje-na-kazanima-osteceno-bojom-u-spreju/>

Tomić, S. Najveća postratna mrlja Prijedora – gradnja spomenika ubijenoj djeci mora početi čim prije. *Buka*, 2025., <https://6yka.com/bih/najveca-postratna-mrlja-prijedora-gradnja-spomenika-ubijenoj-djeci-mora-poceti-cim-prije/>

United Nations. Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. 2020, <https://docs.un.org/en/A/HRC/45/45>

United Nations. Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances - Mission to Bosnia and Herzegovina. 2010. <https://docs.un.org/en/A/HRC/16/48/Add.1>

UDIK. Kazani: Trideset godina poslije. Mreža za izgradnju mira, 2023., <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/kazani-trideset-godina-poslije/>

UDIK. Ratni zločin na Kazanima – Presude. <https://www.udik.org/sarajevo/wp-content/uploads/2023/07/Publikacija-Kazani-2020.pdf>

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Ministar Delić: Najbolje je rješenje da prvo spomen-obilježje preživjelim ratnog zločina silovanja bude Kontiki u Vogošći. 2024., <https://fbihvlada.gov.ba/hr/ministar-delic-najbolje-je-rjesenje-da-prvo-spomen-obiljezje-prezivjelim-ratnog-zlocina-silovanja-bude-kontiki-u-vogosci>

Winter, J. *Sites of Memory u Memory, Histories, Theories, Debates*, edit. Susannah Radstone and Bill Schwarz, New York: Fordham University Press, 2010.

Zaključci: Okrugli sto "Rodni aspekt ratne memorijalizacije u BiH", 2017., https://static.parlament.ba/doc/106270_Zaklju%C4%8Dci%20sa%20okruglog%20stola%20Rodni%20aspekt%20ratne%20memorijalizacije%20u%20

BiH.pdf

Započeli radovi na muzeju HVO-a: 'Vojni muzej je jamstvo da će se o povijesnoj ulozi postrojbi HVO-a nastaviti govoriti'. Večernji.ba, 2023., <https://www.vecernji.ba/vijesti/zapoceli-radovi-na-muzeju-hvo-a-vojni-muzej-je-jamstvo-da-ce-se-o-povijesnoj-ulozi-postrojbi-hvo-a-nastaviti-govoriti-1660183>

Zeleni Jadar 5, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/zeleni-jadar-5/?lang=bs>

Pravni okvir

Zakon o nestalim osobama, <http://ino.ba/dokumenti/zakoni/default.aspx?id=65&lang-Tag=bs-BA>

Zakon o spomenicima i simbolima Brčko distrikta, <https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon%20o%20spomenicima%20i%20simbolima%20Brc--ko%20distrikta%20BiH/000%2022-03%20Zakon%20o%20spomenicima%20i%20simbolima%20Brc--ko%20Distrikta.pdf>

Ustav Bosne i Hercegovine, https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf

Pravilnik o obilježavanju mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba, <http://www.ino.ba/dokumenti/podzakonski-akti/default.aspx?id=114&langTag=hr-HR>

Radni tekst: Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016., <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/strategija%20tp%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf>

Supervizor za Brčko distrikt: Nalog supervizora o spomenicima, 2009., <https://www.brcko-supervizija.ba/web/?p=584&lang=bs>

Statut Grada Sarajeva, <https://www.sarajevo.ba/bs/document/443>

Odluka o spomenicima od značaja za Grad Sarajevo, <https://www.sarajevo.ba/bs/document/282>

Statut Grada Prijedora, https://www.prijedorgrad.org/files/sadrzaj/S17381_Statut%20grada%20Prijedora.pdf

Statut Opštine Srebrenica, <https://srebrenica.gov.ba/wp-content/uploads/ou/statuti/Statut%20Opštine%20Srebrenica%20-%20maj%202018.%20godine.pdf>

Primarni izvori

Razgovor: Edvin Ćudić, UDIK

Razgovor: Radmila Žigić, Fondacija Lara/Mir sa ženskim licem

Razgovor: Edin Ramulić, Centar za mlade Kvart

Ovaj dokument je izrađen uz finansijsku pomoć Europske unije. Sadržaj ovog dokumenta isključiva je odgovornost BIRN BiH – Detektor i Pro Peace u Bosni i Hercegovini i ni u kom slučaju se ne može smatrati izrazom zvaničnog stava Europske unije.